

VIII. Πολιτική κρίση, καπιταλιστική αναδιάρθρωση, εθνική ομογενοποίηση, πόλεμος, αλυτρωτισμός (1922-1941)

1. Πολιτική κρίση: Από τον κοινοβουλευτισμό στη δικτατορία

1.1. Κρίση αντιπροσώπευσης, κατάργηση και επαναφορά της Βασιλείας

Μετά την ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 (στην Παλαιά Ελλάδα, προ του 1912, η Ηνωμένη Αντιπολίτευσις έλαβε συνολικά 255.437 ψήφους και εξέλεξε 177 βουλευτές, οι Φιλελεύθεροι έλαβαν συνολικά 172.717 και εξέλεξαν μόνο επτά βουλευτές), οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις (Δ. Ράλλης, Ν. Καλογερόπουλος, Δ. Γούναρης, Ν. Στράτος, Π. Πρωτοπαπαδάκης, Ν. Τριανταφυλλάκος) συνέχισαν τον πόλεμο, παρά την υπόσχεσή τους για το αντίθετο. Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή ξέσπασε το κίνημα των Γονατά-Πλαστήρα που οδήγησε στη δίκη των «οκτώ πρωταιτίων» της καταστροφής, από τους οποίους καταδικάστηκαν σε θάνατο οι έξι (Γεώργιος Χατζανέστης, Δημήτριος Γούναρης, Νικόλαος Στράτος, Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, Γεώργιος Μπαλατζής και Νικόλαος Θεοτόκης).

Η περίοδος 1922-1940 χαρακτηρίζεται από μια παρατεταμένη και ανοικτή κρίση του κοινοβουλευτικού αντιπροσωπευτικού συστήματος, στην οποία εντάσσεται και μια κρίση των πολιτικών κομμάτων. Αποτέλεσμα της πολιτικής κρίσης, μέχρι την τελική επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά το 1936, είναι από τη μια μεριά η διατήρηση του εθνικού διχασμού και από την άλλη η επαναλαμβανόμενη ανάμειξη του στρατού στις πολιτικές-κομματικές αντιπαραθέσεις. Η κρίση των κομμάτων έχει ως κυρία της έκφραση την αστάθεια των κομματικών σχηματισμών τόσο της μοναρχικής όσο και της ρεπουμπλικανικής-βενιζελικής παράταξης.

Βεβαίως, μέχρι το 1936, η πολιτική κρίση όχι απλώς δεν οδηγεί στον εκμηδενισμό του κοινοβουλευτισμού, αλλά αντίστροφα υπάγει άμεσα όλους τους πόλους της πολιτικής εξουσίας (διοίκηση, στρατός, βασιλιάς ή Πρόεδρος της Δημοκρατίας) στις προτεραιότητες των κοινοβουλευτικών συσχετισμών και των αντιπαραθέσεων.

Η πολιτική κρίση μοιάζει αρχικά να αποτελεί μια απλή συνέχεια του εθνικού διχασμού του 1916 και της πολιτικοποίησης του θρόνου, της ταύτισης δηλαδή του βασιλιά με τη συντηρητική πολιτική πτέρυγα. Όμως οι πολιτικές εξελίξεις που ακολούθησαν τη Μικρασιατική Καταστροφή, δηλαδή η πολιτική παρέμβαση του στρατού με το «Κίνημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 1922» υπέρ των Φιλελευθέρων (Γονατάς-Πλαστήρας), η εκλογική νίκη των τελευταίων τον Σεπτέμβρη του 1923, η απομάκρυνση του βασιλιά, η κατάργηση της βασιλείας και η ανακήρυξη της Δημοκρατίας το 1924,

έκαναν φανερό ότι η πολιτική κρίση είχε πολύ βαθύτερες ρίζες, ότι δεν επρόκειτο απλώς για μια κρίση στις σχέσεις του ανώτατου άρχοντα με το κοινοβούλιο και την κυβέρνηση.

Η ανακήρυξη της Δημοκρατίας δεν επαρκεί έτσι για το ξεπέραςμα της πολιτικής κρίσης. Αντίθετα, η κρίση εξακολουθεί να αγκαλιάζει το πολιτικό-αντιπροσωπευτικό σύστημα στο σύνολό του.

«Ανάμεσα στο 1923 και στο 1928 υπήρξαν δέκα πρωθυπουργοί, τρεις γενικές εκλογές, και ένδεκα στρατιωτικά πραξικοπήματα ή προνονουσιασμένα. Επιβλήθηκε μια στρατιωτική δικτατορία και στη συνέχεια ανατράπηκε από ένα άλλο πραξικόπημα. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας καθαιρέθηκε μια φορά και παρατήθηκε δύο, για να ανακαλέσει αμέσως της παραίτησή του» (Tsoucalas 1969: 42).¹

Υπόβαθρο όλων αυτών των εκφράσεων της κρίσης, αλλά και κυρίαρχη πλευρά της αποτελεί η αποσταθεροποίηση των σχέσεων αντιπροσώπευσης ανάμεσα στα πολιτικά κόμματα και τις λαϊκές (μικροαστικές, αγροτικές και εργατικές) μάζες. Ο κλονισμός των σχέσεων αντιπροσώπευσης έχει κατ' αρχήν ως έκφρασή του την κρίση των κομμάτων, τη διάσπαση τόσο της δημοκρατικής (ρεπουμπλικανικής) όσο και της μοναρχικής-συντηρητικής παράταξης σε ένα σημαντικό αριθμό κομμάτων (ορισμένα από τα οποία έπαιξαν ένα ιδιαίτερο ρόλο στις εξελίξεις, όπως η ρεπουμπλικανική Δημοκρατική Ένωση υπό τον Παπαναστασίου, ο οποίος, ως πρωθυπουργός, είχε το 1924 την πρωτοβουλία για την ανακήρυξη της Δημοκρατίας).

Παράλληλα, η κρίση των σχέσεων αντιπροσώπευσης γίνεται επίσης φανερή και από το γεγονός ότι από το 1920 και μετά η κοινοβουλευτική πλειοψηφία μετατοπίζεται συνεχώς, μέσα από τις αλλεπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις, από τη μια παράταξη στην άλλη και, ακόμα, από το ένα κόμμα στο άλλο. Ο κοινοβουλευτικός μηχανισμός αδυνατεί να αποκαταστήσει ένα σταθερό πολιτικό συσχετισμό δυνάμεων, ούτε ακόμα μπορεί να διασφαλίσει την σε τακτά-κανονικά χρονικά διαστήματα και με κοινοβουλευτικές αποκλειστικά διαδικασίες αλλαγή των πολιτικών συσχετισμών και των κοινοβουλευτικών ισορροπιών. Και αυτό γιατί βρίσκεται σε κρίση το βασικό θεμέλιο του πολιτικού συστήματος, η κοινοβουλευτικοποίηση των πολιτικών και κοινωνικών πρακτικών των κυριαρχούμενων τάξεων, η σταθερή πρόσδεσή τους, δηλαδή, στις σχέσεις κομματικής και κοινοβουλευτικής διαμεσολάβησης και αντιπροσώπευσης.

«Στις εκλογές της 19ης Αυγούστου 1928 [...] η βενιζελική παράταξη, [...] ξεπέρασε το 60% των ψήφων (περιορίζοντας τους αντιβενιζελικούς στο 32%-33%) και κέρδισε τις 226 από τις 250 έδρες της

¹ Βουλευτικές Εκλογές: 1923, 1926, 1928, 1932, 1933, 1935, 1936, Γερουσιαστικές Εκλογές 1929, 1932, Δημοψηφίσματα 1924, 1935.

Βουλής. Πρόκειται για τη μεγαλύτερη εκλογική νίκη που έχει σημειωθεί στη σύγχρονη ελληνική Ιστορία.

Η υπεροχή της βενιζελικής παράταξης στις Νέες Χώρες ήταν πλέον γενικευμένη και συνολικά η πλειοψηφία της υπερέβη το 70%. [...]

Η βενιζελική παράταξη επικράτησε επίσης με εντυπωσιακά ποσοστά στην Αθήνα και τον Πειραιά (συνολικά 63%). [...] στα 20 αμιγώς προσφυγικά τμήματα της Αθήνας και του Πειραιά (με 11.910 έγκυρα), οι Φιλελεύθεροι συγκέντρωσαν 97,9%(!). Εξασφάλισαν όμως επίσης μία άνετη πλειοψηφία και μεταξύ των γηγενών, ακόμη και στις πιο παραδοσιακά αντιβενιζελικές συνοικίες (με ελάχιστες εξαιρέσεις). Εκεί όμως όπου το 1928 είχε την έννοια της επανόρθωσης για το 1920 ήταν στην υπόλοιπη Παλαιά Ελλάδα. Τα αντιβενιζελικά κόμματα, που είχαν διατηρήσει, και το 1926, το 58,6% των ψήφων, συρρικνώθηκαν στο 42,4% και η βενιζελική παράταξη, ξεπερνώντας ως σύνολο το 51%, ξαναβρήκε την απήχηση που είχε μέχρι το 1915.

Η κατάπληξη που προκάλεσε το εκλογικό αποτέλεσμα στον Ελ. Βενιζέλο αποτυπώνεται εύγλωττα στο γράμμα που έστειλε, δύο ημέρες μετά, στη γυναίκα του. “Μολονότι όλαι αι προβλέψεις ήσαν ότι πηγαίνομεν προς μίαν μεγάλην δημοκρατικήν νίκην, εγώ, μετά τα απροσδόκητα αποτελέσματα των εκλογών της 1ης Νοεμβρίου 1920, ήμουν πολύ επιφυλακτικός. [...] Πραγματικώς η νίκη αυτή είναι απαραδειγμάτιστος διά το μέγεθός της (...). Ουσιαστικώς ο ελληνικός λαός με εγκατέστηκε κοινοβουλευτικόν δικτάτορα”.

[...] Πέντε χρόνια αργότερα, τον Μάρτιο του 1933, ο Ελ. Βενιζέλος θα υποστεί (έστω και με οριακή διαφορά) τη δεύτερη εκλογική του ήττα και η βενιζελική παράταξη, μετά τον θάνατό του, θα γνωρίσει την πολυδιάσπαση, μέσα στις εμφύλιες συγκρούσεις της δεκαετίας του '40». Ηλίας Νικολακόπουλος, *Τα Νέα* 17.03.2001.

Στο πλαίσιο της Δημοκρατίας αναδεικνύονται λοιπόν δυο πόλοι άσκησης της πολιτικής εξουσίας. Από τη μια ο πόλος κυβέρνηση-κοινοβούλιο, στον οποίο είναι ουσιαστικά υποταγμένος και ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, και από την άλλη ο στρατός, που από το 1922 και μετά ασκεί πολιτική, με αλληπάλληλες παρεμβάσεις στην κεντρική πολιτική σκηνή.

Αυτό που πρέπει εδώ να τονίσουμε και πάλι είναι ότι με εξαίρεση την 11μηνη δικτατορία του Πάγκαλου (26/6/1925 – 22/8/1926), ο στρατός παρεμβαίνει πάντα στο όνομα του υγιούς κοινοβουλευτισμού, στην ουσία δηλαδή στα πλαίσια του κοινοβουλευτισμού, για λογαριασμό είτε της μιας, είτε της άλλης παράταξης. Ο στρατός δεν παρεμβαίνει για να καταργήσει τον κοινοβουλευτισμό, αλλά για να καταργήσει την κυβερνητική εξουσία της μιας παράταξης υπέρ της άλλης, με απώτερο στόχο την πολιτική σταθερότητα. Ο πολιτικός του ρόλος υπάγεται έτσι στις προτεραιότητες και την πολιτική πρωτοκαθεδρία του κοινοβουλευτικού μηχανισμού.

Όπως πολύ σωστά παρατηρεί και ο Σεραφείμ Μάξιμος το 1930:

«Ο στρατιωτικός παράγοντας εμφανίζεται σαν κανέναν από μηχανής θεός, που με τη θεϊκή του επέμβαση διορθώνει την κοινοβουλευτική μηχανή, την κουρντίζει και την επιβλέπει, έτοιμος να την ξαναδιορθώσει, μόλις αντιληφθεί πως χάλασε και έτοιμος ακόμα να τιμωρήσει όσους θέλουν να την καταστρέψουν» (Μάξιμος Σεραφείμ (1975), *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*; Εκδ. Στοχαστής, Αθήνα: 30). «Η κρίσι του κοινοβουλευτισμού δεν είναι κρίσι εκλογικού συστήματος, είναι βαθύτερη κοινωνική και πολιτική κρίσι, αχώριστη από τη σχέση των κομμάτων και των τάξεων» (Μάξιμος 1975: 49).

Μια σημαντική συνέπεια της πολιτικής κρίσης ήταν και η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας σε βάρος της νομοθετικής. Το κύριο μέσο γι αυτή την εξέλιξη ήταν η *παραβίαση των διατάξεων σε σχέση με την κήρυξη της κατάστασης πολιορκίας*: Τόσο το Σύνταγμα του 1911 όσο και του 1927 δεν πρόβλεπαν καμιά απολύτως περίπτωση κήρυξης κατάστασης πολιορκίας λόγω εσωτερικών κινδύνων ή ανωμαλιών. Οι πολιτικοί συσχετισμοί δύναμης, που ευνοούσαν τους αριστερούς φιλελεύθερους στο εσωτερικό της δημοκρατικής παράταξης, είχαν ως αποτέλεσμα να μη τελεσφορήσουν οι επανειλημμένες προσπάθειες του Βενιζέλου για μια αναθεώρηση του Συντάγματος, που θα νομιμοποιούσε την προσφυγή σε μέτρα έκτακτης ανάγκης για εσωτερικούς λόγους. Ο στρατός με τις αλλεπάλληλες παρεμβάσεις του έθετε όμως σε εφαρμογή τις διατάξεις της κατάστασης πολιορκίας (για εσωτερικούς φυσικά λόγους) κατά παράβαση του Συντάγματος, το οποίο απέκλειε αυτή τη δυνατότητα. Με τον τρόπο αυτό νομιμοποιήθηκε ντε φάκτο όχι μόνο η δυνατότητα αναστολής ορισμένων συνταγματικών διατάξεων, αλλά και η κυριαρχία της εκτελεστικής εξουσίας (που αυτή μόνη αποφάσισε και εφάρμοζε την κατάσταση πολιορκίας) πάνω στη νομοθετική εξουσία (Αλιβιζάτος 1983: 38 κ.ε.). Η κρίση των σχέσεων αντιπροσώπευσης μετατοπίζει λοιπόν σχετικά το κέντρο της πολιτικής εξουσίας: Στο εσωτερικό του πόλου κυβέρνηση-κοινοβούλιο ενισχύει συνεχώς η κυβέρνηση σε βάρος του κοινοβουλίου. Παράλληλα, ενισχύει τις αντικοινοβουλευτικές-φιλοδικτατορικές τάσεις στο εσωτερικό των πολιτικών και οικονομικών ελίτ.²

Η κατάληψη της κυβερνητικής εξουσίας από τον στρατό το 1926 (δικτατορία Πάγκαλου) αποκάλυψε την αστάθεια της πολιτικής συγκυρίας και οδήγησε σε μια προσωρινή συμφιλίωση των

² Όπως παρατηρεί ο Σεραφείμ Μάξιμος (1975 [1930]: 7) «[Η] Παγκαλική Δικτατορία [...] δημιούργησε και ανέπτυξε σημαντικά τις αστικές δικτατορικές τάσεις [...] Οι οπαδοί του “καθαρού κοινοβουλευτισμού” ολοένα και λιγοστεύουν. Οι “εκκλήσεις” και οι αγορεύσεις τους μοιάζουν με ψαλμωδίες που δε συγκινούν. Οι μεγαλύτερες δημοκρατικές εφημερίδες των Αθηνών γεμίζουν τις στήλες τους με απομνημονεύματα και εικόνες του Μουσολίνι. Θαυμάζουν τα έργα του και τον τιμούν. Ο δημοκρατικός στρατός είναι κι αυτός γεμάτος από υποψήφιους δικτάτορες, που συνεννοούνται και συσκέπτονται συχνά για το πώς θα είναι δυνατόν να “σωθεί η Ελλάδα” με μια “καλή Δικτατορία”. Κάθε επιχειρηματίας, βιομήχανος ή τραπεζίτης που επιζητεί μια σύμβαση ή μια προμήθεια και δεν το κατορθώνει καταλήγει στο συμπέρασμα πως “χρειαζόμαστε ένα δικτάτορα”».

δυο πολιτικών παρατάξεων. Μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1926, που ακολούθησαν την ανατροπή της δικτατορίας σχηματίζεται έτσι μια Οικουμενική κυβέρνηση, με τη συμμετοχή όλων των αστικών κομμάτων: των Βενιζελικών (Καφαντάρης, Μιχαλακόπουλος, Σοφούλης, 108 βουλευτές), των Λαϊκών (υπό τον Π. Τσαλδάρη, 63 βουλευτές), των Ελευθεροφρόνων (υπό τον Ι. Μεταξά, 54 βουλευτές), των Δημοκρατικών (υπό τον Παναπαναστασίου, 18 βουλευτές). Στις εκλογές αυτές εκλέχτηκαν και 9 Κομμουνιστές βουλευτές.

Το 1927 αποχωρούν από την κυβέρνηση οι Λαϊκοί, ενώ από τα υπόλοιπα αστικά κόμματα σχηματίζεται κυβέρνηση Ευρέως Συνασπισμού. Τον Αύγουστο του 1928 προκηρύσσονται και πάλι εκλογές στις οποίες ως αρχηγός των Φιλελευθέρων εμφανίζεται για μια ακόμα φορά ο Βενιζέλος, που από το 1924 μέχρι το 1928 απείχε από την ενεργό πολιτική. Οι Φιλελεύθεροι, στο ψηφοδέλτιο των οποίων συμμετέχουν και 17 στελέχη της Δημοκρατικής Ένωσης υπό τον Παπαναστασίου, συγκεντρώνουν, όπως ήδη αναφέραμε, χάρη στο πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα 225, από τις 250 έδρες της βουλής.

Το 1929 η βενιζελική πλειοψηφία θα ψηφίσει τον νόμο «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», δηλαδή το περίφημο Ιδιώνυμο με το οποίο, μέχρι την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά, θα καταδικαστούν για τις ιδέες τους και την πολιτική και κοινωνική τους δράση περί τους 3.000 κομμουνιστές. Στην ψήφιση του νομοσχεδίου αντιτάχθηκε μόνο η υπό τον Παπαναστασίου αριστερά της Παράταξης των Φιλελευθέρων (Αλιβιζάτος 1983 σ. 350 κ.ε.).

Ούτε όμως ο ευρύς συνασπισμός των αστικών κομμάτων, ούτε το εκλογικό σύστημα και η ευρεία κυβερνητική πλειοψηφία μπορούσαν να αμβλύνουν την πολιτική κρίση. Οι κορυφαίοι εκπρόσωποι του αστισμού αντιλαμβάνονταν πλέον ότι το πρόβλημα βρισκόταν στην καρδιά του ίδιου του κοινοβουλευτικού συστήματος και των αστικών πολιτικών κομμάτων: Στην αδυναμία τους να αντιπροσωπεύσουν τη λαϊκή κοινωνική και πολιτική δυναμική, δηλαδή να την εντάξουν σε σταθερή και μακροπρόθεσμη βάση (ως ένα περισσότερο ή λιγότερο μεταρρυθμιστικό, ένα περισσότερο ή λιγότερο εθνικιστικό, ή αντίστοιχα ένα περισσότερο ή λιγότερο συντηρητικό κυβερνητικό πρόγραμμα) στην προοπτική των μακροπρόθεσμων συμφερόντων του αστισμού. Θεώρησαν έτσι ότι ο «διεθνιστικός εξτρεμισμός», ακόμα κι αν δεν ήταν ο άμεσα υπεύθυνος για την αναποτελεσματικότητα του συστήματος κοινοβουλευτικής χειραγώγησης των μαζών, θα μπορούσε εντούτοις να εκμεταλλευτεί αυτή την κρίση αντιπροσώπευσης και την αστάθεια των σχέσεων πολιτικής ηγεμονίας, τη διαρκή και ταχύτατη μετατόπιση των συσχετισμών και της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας.

Υπό αυτό το πρίσμα θα πρέπει να ερμηνεύσουμε όχι μόνο το Ιδιώνυμο, αλλά, όπως παρατηρεί ο Σ. Μάξιμος, ακόμα και την οικουμενική συμφιλίωση όλου του αστικού πολιτικού κόσμου:

«Ενωθήκανε τα κοινοβουλευτικά κόμματα, όχι για να καλέσουμε σε αντιδικτατορικό συναγερμό τη μεγάλη προλεταριακή και μισοπρολεταριακή μάζα του Έθνους, αλλά για να προλάβουν έναν τέτοιο συναγερμό. [...] Η ανατροπή της δικτατορίας έχει εδώ διπλή έννοια, έχει την έννοια αντιδικτατορικού μαζί και αντεπαναστατικού αγώνος. Και κατά της δικτατορίας και κατά του ενδεχομένου μιας επαναστάσεως λαϊκής, αντιδικτατορικής» (Μάξιμος 1975: 122 και 125).

Η ηγεμονική αστάθεια εκδηλώνεται και πάλι από το 1932 και μετά ως αδυναμία σχηματισμού βιώσιμων κυβερνήσεων και οδηγεί τελικά μετά ένα αποτυχημένο φιλο-βενιζελικό στρατιωτικό πραξικόπημα τον Μάρτιο του 1935, στην «αντιβενιζελική τρομοκρατία» υπό τον στρατηγό Κονδύλη και τελικά στην παλινόρθωση της μοναρχίας, τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, με τη συγκατάθεση μάλιστα και του Βενιζέλου (Δαφνής 1997, Ρήγος 1988).

1.2. Η πολιτική κρίση και η δικτατορία Μεταξά

12.2. Η πολιτική πορεία του Ιωάννη Μεταξά

Ο Μεταξάς, αρχηγός του κόμματος των «Ελευθεροφρόνων» είχε υποστηρίξει πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να σταματήσει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, να διαπραγματευτεί με τον Κεμάλ μια ειρηνική αποχώρηση από τη Μικρά Ασία και να κρατήσει μόνο την Ανατολική Θράκη. Η στάση του αυτή τον είχε κάνει σχετικά δημοφιλή, και στις εκλογές του 1926 συγκέντρωσε 15,7% των ψήφων και συμμετείχε στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας. Εντούτοις, στις εκλογές του 1928 (θριαμβευτική νίκη του Βενιζέλου υπό πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα) δεν κατάφερε καν να εκλεγεί βουλευτής. Έκτοτε η επιρροή του κόμματός του παρέμεινε περιθωριακή (1,59% και 2,26% στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 1932 και του Μαρτίου 1933 αντίστοιχα). (Δαφνής 1997: 152, 180). Εντούτοις, το κόμμα των «Ελευθεροφρόνων» συμμετείχε στις συντηρητικές κυβερνήσεις που σχηματίστηκαν μετά τις εκλογές αυτές (όχι ο ίδιος ο Μεταξάς).

Παρά τη μικρή απήχηση του κόμματός του, ο Μεταξάς εκμεταλλεύθηκε την κρίση αντιπροσώπευσης της περιόδου για την προσωπική του ανέλιξη στο πολιτικό στερέωμα, ακολουθώντας μια (συνήθως υπερσημητηρητική) πολιτική *διαφοροποίησης* από όλα τα άλλα κόμματα.

Τον Μάρτιο του 1933 έλαβε χώρα μια αποτυχημένη απόπειρα πραξικοπήματος του στρατηγού Πλαστήρα υπέρ του Βενιζέλου και τον Ιούνιο 1933 μια αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας του

Βενιζέλου. Τον Μάρτιο του 1935 έλαβε χώρα ένα ακόμα αποτυχημένο πραξικόπημα ανώτατων βενιζελικών αξιωματικών.

Από τον Μάρτιο του 1933 ο Μεταξάς ζητεί την ποινική δίωξη και την καταδίκη σε θάνατο του Βενιζέλου. Καθώς όχι απλώς απορρίπτεται η πρόταση, αλλά απομακρύνεται από την κυβέρνηση, τον Νοέμβριο 1933, ο υπουργός εσωτερικών Ι. Ράλλης διότι υπήρχαν ενδείξεις εμπλοκής του στην απόπειρα κατά του Βενιζέλου, το κόμμα των «Ελευθεροφρόνων» αποχωρεί από την κυβέρνηση (Δασκαλάκης 1934, 600-601). Ακόμα και όταν στοιχειοθετήθηκε ποινική δίωξη κατά του Ι. Ράλλη (Μάρτιος 1934), ο Μεταξάς επιμένει στην ανάγκη ποινικής δίωξης του Βενιζέλου.

Μετά το αποτυχημένο βενιζελικό πραξικόπημα του Μαρτίου 1935, ο Βενιζέλος καταφεύγει στο εξωτερικό και στην Ελλάδα αρχίζουν εκτεταμένες διώξεις βενιζελικών αξιωματικών και δημοσίων υπαλλήλων. Ο Μεταξάς ζητάει την παραίτηση της κυβέρνησης αν δεν δικαστεί και καταδικαστεί σε θάνατο ο Βενιζέλος. Τον Απρίλιο του 1935 αρχίζουν πράγματι δίκες (5/4/36 εκτέλεση του επίλαρχου Στυλιανού Βολάνη, 24/4/36 εκτέλεση των στρατηγών Αναστασίου Παπούλα και Μιλτιάδη Κοιμίση, ενώ ο Βενιζέλος καταδικάζεται ερήμην σε θάνατο στις 24 Απριλίου του 1935). Ο Μεταξάς αρχίζει να προπαγανδίζει (μόνος από τους συντηρητικούς πολιτικούς, από 29/3/35) την αλλαγή του πολιτεύματος με την επιστροφή της βασιλευόμενης Δημοκρατίας και του Γεωργίου Β', μετονομάζει μάλιστα το κόμμα του σε Ένωση Βασιλοφρόνων και εκδίδει την «Εφημερίδα των Ελλήνων» (Ρήγος 1988, 360 επ.).

Από το καλοκαίρι του 1935 την αλλαγή πολιτεύματος υποστηρίζει και ο στρατηγός Γεώργιος Κονδύλης, αρχηγός της Ριζοσπαστικής Λαϊκής Ένωσης και υπουργός στην κυβέρνηση συνασπισμού υπό το Λαϊκό Κόμμα του πρωθυπουργού Τσαλδάρη (Λιναρδάτος 1988α: 55 επ). Τα βενιζελικά κόμματα δεν συμμετέχουν στις εκλογές της 11^{ης} Ιουνίου 1935 και δεν αναγνωρίζουν το αποτέλεσμα. Το κόμμα του Μεταξά συγκεντρώνει 14,8% των ψήφων. Για τη γεφύρωση του νέου «διχασμού» ο Βενιζέλος τάσσεται από το Παρίσι υπέρ της επιστροφής της Μοναρχίας, καθώς ο βασιλιάς είχε δηλώσει ότι θα επιστρέψει μόνο ως σύμβολο της «εθνικής συμφιλίωσης» και «βασιλιάς όλων των Ελλήνων». (Ψυρούκης 1974: 66 επ., Δαφνής 1997: 354 επ.).

Μετά τις εκλογές έχει ξεσπάσει κύμα τρομοκρατίας με την ενεργό συμμετοχή παρακρατικών ομάδων και κεντρικό σχεδιαστή τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης Γεώργιο Κονδύλη, η οποία στρέφεται και κατά του εργατικού κινήματος και της Αριστεράς («βενιζελοκομμουνιστές!»).

Τον Αύγουστο του 1935 ο πρωθυπουργός Παναγής Τσαλδάρης τάσσεται υπέρ της επαναφοράς της βασιλευόμενης Δημοκρατίας. Στις 10/10/35 λαμβάνει χώρα στρατιωτικό πραξικόπημα που τοποθετεί πρωθυπουργό τον Κονδύλη, επαναφέρει το Σύνταγμα του 1911 και προκηρύσσει Δημοψήφισμα για τις 4/11/35 αναφορικά με το πολιτειακό. Το πραξικόπημα υποστηρίζουν 82 από

τους 250 βουλευτές. Σε συνθήκες τρομοκρατίας από τον Κονδύλη ανακοινώνεται ότι το 97,8% των ψηφοφόρων τάχθηκε στο Δημοψήφισμα υπέρ της βασιλευόμενης Μοναρχίας.

Στη συγκυρία της δεξιάς τρομοκρατίας Κονδύλη, ο Μεταξάς διαφοροποιείται ριζικά. Καταγγέλλει τον πραξικοπηματισμό του Κονδύλη και απευθύνεται στους βενιζελικούς ψηφοφόρους, προσπαθώντας να εκμεταλλευτεί την αποχή των βενιζελικών κομμάτων. Τον Μάιο του 1935 απηύθυνε μάλιστα επιστολή στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας με την οποία τον καθιστούσε συνυπεύθυνο για το κλίμα τρομοκρατίας του Κονδύλη (Δαφνής 1997, 354 επ.).

Ο βασιλιάς επιστρέφει στην Ελλάδα ως ενσαρκωτής της «εθνικής συμφιλίωσης» και επιχειρεί, χωρίς όμως αποτέλεσμα, να επιτύχει την προσέγγιση των δυο παρατάξεων.

Ο βασιλιάς αμνηστεύει τους βενιζελικούς στρατιωτικούς και πολιτικούς, απομακρύνει από την πρωθυπουργία τον Κονδύλη και ορκίζει στις 6/3/1936 πρωθυπουργό τον μετριοπαθή Κωνσταντίνο Δεμερτζή (παλιό βενιζελικό πολιτευτή, ο οποίος από το 1928 απείχε από την πολιτική ως καθηγητής Πανεπιστημίου). Διεξάγονται εκλογές στις 26 Ιανουαρίου 1936 με το σύστημα της απλής αναλογικής. Πρώτο είναι το Κόμμα των Φιλελευθέρων (Θεμιστοκλής Σοφούλης) με 37,26% και 126 βουλευτές και δεύτερο το Λαϊκό Κόμμα (Παναγής Τσαλδάρης) με 22,10% και 73 βουλευτές. Όμως, ο συνασπισμός των «αντιβενιζελικών» κομμάτων συγκεντρώνει 47,33% και 143 βουλευτές (από τους οποίους 7 στο «Κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Μεταξά: 3,94%») και ο συνασπισμός των βενιζελικών κομμάτων 43,86% και 141 βουλευτές. Το ΚΚΕ συγκεντρώνει 5,76% και 15 βουλευτές, το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος 1,02% και 1 βουλευτή.

Στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για τον σχηματισμό κυβέρνησης, ο Μεταξάς ορίστηκε από τον βασιλιά υπηρεσιακός υπουργός Εθνικής Αμύνης, γεγονός που ικανοποίησε ιδιαίτερα τους βενιζελικούς, λόγω της κριτικής του στάσης προς τον Κονδύλη από το καλοκαίρι του 1935 (Δαφνής 1997, 393). Στις 6/3 οι βενιζελικοί αποδέχθηκαν κυβέρνηση υπό τον Κωνσταντίνο Δεμερτζή, με όρο την παραμονή του Μεταξά ως υπουργού Εθν. Αμύνης!

Οι διαδοχικοί θάνατοι των πολιτικών αρχηγών της περιόδου, από φυσικά αίτια, λειτουργούν ως αστάθμητος παράγοντας με ρόλο καταλύτη των εξελίξεων.

Στις 1/2/1936 πεθαίνει ο Γεώργιος Κονδύλης, και ο Μεταξάς αναδεικνύεται ως κορυφαία προσωπικότητα της φιλοβασιλικής παράταξης, «ευρύτερης» μάλιστα αποδοχής (Δαφνής 1997, Λιναρδάτος 1988). Στις 18/3/36 πεθαίνει ο Βενιζέλος στο Παρίσι. Στις 13/4/36 πεθαίνει ο πρωθυπουργός Δεμερτζής. Στις 17/5/1936 πεθαίνει ο αρχηγός των «Λαϊκών» Τσαλδάρης, αφήνοντας ουσιαστικά την παράταξη χωρίς ιστορικό ηγέτη.

Ο βασιλιάς διορίζει πρωθυπουργό τον Μεταξά, που είχε ταχθεί υπέρ της επιστροφής των απότακτων βενιζελικών στρατιωτικών στο στράτευμα. Στις 16/4/36 ο Μεταξά παίρνει ψήφο εμπιστοσύνης με 241 ναι!, 16 όχι! και 4 αποχές. Στις 17/5

Οι μαζικές εργατικές κινητοποιήσεις της περιόδου έχουν ως κορυφαία στιγμή τους την εργατική κινητοποίηση της 9ης Μαΐου 1936 στη Θεσσαλονίκη, κατά την οποία δολοφονούνται από την αστυνομία 12 εργάτες. Ακολουθεί παλλαϊκή κινητοποίηση τη μέρα της κηδείας τους και γενική εργατική απεργία στις 13.5.36.

Στις 4 Αυγούστου 1936 ο Μεταξάς ανέστειλε την ισχύ του Συντάγματος με τη σύμφωνη γνώμη του βασιλιά, «ως απειληθήσης σοβαράς διαταράξεως της δημοσίας τάξεως» (Διάγγελμα του Γεωργίου Β΄, σε Δαφνής 1997: 420).

Βασικός στόχος της δικτατορίας ήταν η συντριβή του λαϊκού κινήματος και της Αριστεράς. Το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου επιχείρησε να αποκτήσει μέσω του «φασισμού» λαϊκό έρεισμα. Χωρίς επιτυχία. Δεν έλαβε χώρα ποτέ μια πραγματική διαδικασία φασιστικοποίησης, με αποτέλεσμα την αδυναμία του καθεστώτος να «αντιληφθεί» και να ηγεμονεύσει στις κυριαρχούμενες τάξεις. Στις 11.12.1938 ο Μεταξάς σημειώνει στο προσωπικό του ημερολόγιο (τ. Δ΄: 312): «Ούτε ήξερα τι δυνάμεις είχα» (σε Ψυρούκης 1974: 103). Το μεταξικό καθεστώς δεν εξασφαλίζει παρά μικρή λαϊκή υποστήριξη, η κρίση νομιμοποίησής του διασκεδάζεται μόνο με την έκρηξη του ελληνοϊταλικού πολέμου και τη νικηφόρα απόκρουση της ιταλικής εισβολής.

Από τη σύντομη αναφορά στις πολιτικές εξελίξεις κατά την περίοδο 1920-1940 μπορούν νομίζω να συναχθούν τα εξής συμπεράσματα:

1) Η δικτατορία εγκαθιδρύθηκε ως αποτέλεσμα της μακρόχρονης πολιτικής κρίσης, η οποία προσέλαβε από την αρχή της περιόδου τον χαρακτήρα της κρίσης αντιπροσώπευσης, και της ηγεμονικής αστάθειας: Τα αστικά πολιτικά κόμματα αδυνατούσαν να αντιπροσωπεύσουν ηγεμονικά τη λαϊκή πολιτική και κοινωνική δυναμική, αδυνατούσαν δηλαδή να την εντάξουν στην προοπτική μιας βιώσιμης αστικής κυβερνητικής στρατηγικής. Από το 1935 και μετά η κρίση παίρνει τη μορφή της ανοικτής κρίσης ηγεμονίας, καθώς καμιά πολιτική μερίδα δεν είναι πλέον σε θέση να αναλάβει την πολιτική διακυβέρνηση. Ανοίγει έτσι ο δρόμος για τη μη-κοινοβουλευτική μετάθεση της κρίσης. Το εκρηκτικό περιεχόμενο της συγκυρίας το 1935-36 προκύπτει όχι τόσο από την αναμφισβήτητη, για τα δεδομένα της εποχής, ανάπτυξη των λαϊκών και εργατικών αγώνων, όσο από το γεγονός ότι λόγω της κρίσης είχαν «πολιτικοποιηθεί», είχαν δηλαδή υπαχθεί στη δυναμική της κοινοβουλευτικής αντιπαράθεσης, τόσο ο θρόνος όσο και ο στρατός.

2) Η πολιτική κρίση της περιόδου 1916-1936 έδειξε όχι την αστάθεια και την αδυναμία, αλλά αντίθετα τη σχετική παγίωση και εδραίωση (παρά την κρίση του) του κοινοβουλευτικού συστήματος στην Ελλάδα: Σχεδόν δυο δεκαετίες πολιτικής κρίσης, εθνικού διχασμού, πολιτικού φανατισμού, μαζικών κινητοποιήσεων, πολιτικών παρεμβάσεων του στρατού κλπ., έλαβαν χώρα με την παράλληλη διατήρηση της κοινοβουλευτικής τάξης πραγμάτων και στα πλαίσιά της. Ο ισχυρισμός ορισμένων θεωρητικών της «εξάρτησης» ότι στην «περιφερειακή» Ελλάδα ο

κοινοβουλευτισμός ήταν αδύνατον να παγιωθεί (Μουζέλης 1977, 1986), αποτελεί, λοιπόν, μια επιπόλαια αντιστροφή της πραγματικότητας. Το παράδειγμα δυο χωρών του καπιταλιστικού κέντρου, της Ιταλίας και της Γερμανίας, δεν θα πρέπει άλλωστε να ξεχνιέται.

Καίτοι αφετηρία της κρίσης υπήρχε η κρίση της «εθνικής στρατηγικής» του 1915-18 και ο «εθνικός διχασμός», καθοριστικής σημασίας υπήρξε, τόσο για τη διατήρηση της κρίσης κομματικής αντιπροσώπευση όσο και για το μετασχηματισμό των ιδεολογιών η Μικρασιατική Καταστροφή.

2. Οικονομική ανάπτυξη και αναδιάρθρωση

2.1. Η περίοδος 1922-32

Η Μικρασιατική Καταστροφή λαμβάνει χώρα σε μια ευνοϊκή οικονομική συγκυρία για το ελληνικό κεφάλαιο: από την μια βρίσκεται σε εξέλιξη η μεταρρυθμιστική κίνηση που αναδιαρθρώνει τις εργασιακές σχέσεις της καπιταλιστικής παραγωγής, και παράλληλα πραγματοποιεί την αγροτική μεταρρύθμιση, δημιουργώντας έτσι ευνοϊκές συνθήκες για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Από την άλλη, οι ρυθμοί ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού έχουν ήδη φτάσει, βοηθώντας και των πολέμων, σε πολύ ψηλά επίπεδα. Στο πλαίσιο αυτής της συγκυρίας θα εγγραφούν λοιπόν και τα οικονομικά αποτελέσματα από τη Μικρασιατική Καταστροφή (ή μάλλον τα αποτελέσματα που θα επιφέρει αυτή πάνω στις συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου).

Ως αποτέλεσμα λοιπόν της Μικρασιατικής Καταστροφής:

α) Διευρύνεται η εσωτερική αγορά, ενώ ταυτόχρονα η αγορά εργασίας εμπλουτίζεται με ένα πολυάριθμο (άρα φτηνό) ειδικευμένο εργατικό δυναμικό:

«Η σημασία των προσφύγων τούτων εργατών είναι τοσούτο μεγαλύτερα καθ' όσον κατέχουσι γνώσεις και δεξιότητες εις κλάδους ελάχιστα διαδομένους μέχρι προ ολίγου εν Ελλάδι. Ιδιαίτερος δυνάμεθα ως τοιούτον να αναφέρομεν την ταπητουργίαν» (Ζολώτας 1926: 67).

β) Εισάγεται στην Ελλάδα ένα σημαντικό μέρος από τα κεφάλαια των Ελλήνων καπιταλιστών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

γ) Αυξάνονται λιγγωδώς οι κρατικές δαπάνες, κυρίως αυτές που σχετίζονται με την αποκατάσταση των προσφύγων. Καθοριστικό ρόλο παίζουν εδώ οι δαπάνες σε έργα στέγασης και υποδομής.

Στους παράγοντες αυτούς θα πρέπει να προσθέσουμε την κρίση του διεθνούς εμπορίου που συνεχίστηκε και μετά το τέλος των πολέμων, δηλαδή μέχρι και τη δεκαετία του 1920. Ιδιαίτερα πλήττονται καθ' όλη αυτή την περίοδο οι παραδοσιακές ελληνικές εξαγωγές αγροτικών προϊόντων, δηλαδή οι εξαγωγές καπνού και σταφίδας, γεγονός που λειτουργεί επίσης ενισχυτικά ως προς τη διαδικασία αναδιάρθρωσης της ελληνικής οικονομίας στην κατεύθυνση της εκβιομηχάνισης.

Ακόμα, η περίοδος από το 1922 και μετά χαρακτηρίζεται από μια σημαντική υποτίμηση της δραχμής.

Οι συναλλαγματικές ισοτιμίες διαμορφώνονται ως εξής: Η αξία 1 λίρας στερλίνας ήταν το 1920 24 δρχ., το 1921 70 δρχ., το 1922 166 δρχ. το 1923 296 δρχ., το 1925 312 δρχ. και το 1926 386 δρχ. Αντίθετα από το 1910 μέχρι το 1919 η διεθνής ισοτιμία της δραχμής είχε παραμείνει ουσιαστικά αμετάβλητη (Βεργόπουλος 1978: 53 και επίσης Ζολώτας 1926: 157). Μετά το 1928 (και ως το 1932) η διεθνής ισοτιμία της δραχμής σταθεροποιήθηκε στη σχέση: 1 λίρα στερλίνα = 375 δρχ. με την παράλληλη εισαγωγή του χρυσού κανόνα. Η υποτίμηση όμως της δραχμής κατά 1.562,5% κατά την περίοδο 1920-1928 λειτούργησε προστατευτικά για την ελληνική οικονομία καθ' όλη την περίοδο 1920-1940.

Το 1928 ιδρύθηκε η Τράπεζα της Ελλάδας, ως κεντρική τράπεζα με αποκλειστικότητα στο εκδοτικό δικαίωμα. Αναδιοργανώνεται λοιπόν από την περίοδο αυτή το τραπεζικό πιστωτικό σύστημα της χώρας.

Κατά την περίοδο 1922-32 η Ελλάδα συνήψε εξωτερικά δάνεια που το συνολικό ύψος τους έφθανε στο 150% του ετήσιου Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος της χώρας (1.022 εκατ. χρυσά φράγκα). Τα δάνεια χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για τη χρηματοδότηση έργων υποδομής και για την αποκατάσταση των προσφύγων.

Στο περιβάλλον της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης μετά το 1929, συγκεκριμένα το 1932, η Ελλάδα, αδυνατώντας να πληρώσει τα τοκοχρεολύσια, κήρυξε χρεοστάσιο, γεγονός που τερμάτισε μεν την εποχή του ψηλού δανεισμού από το εξωτερικό, σταθεροποίησε όμως ακόμα περισσότερο τον κρατικό παρεμβατισμό στην οικονομία και την προστατευτική εμπορική πολιτική υποκατάστασης των εισαγωγών, που ακολουθούσε το ελληνικό κράτος.

Οι ευνοϊκές συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου κατά την περίοδο 1922-32 ενισχύονται από τα προστατευτικά μέτρα του κράτους, που το 1926 μορφοποιούνται στο νέο δασμολόγιο. Οι δασμοί που επιβάλλονται το 1926 είναι για τα περισσότερα προϊόντα οι ψηλότεροι που είχαν επιβληθεί ποτέ, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους.

Πριν από το δασμολόγιο, είχε ψηφιστεί, σε ό,τι αφορά πάντα τις κρατικές ρυθμίσεις προς όφελος του κεφαλαίου, ο νόμος περί ανωνύμων εταιριών του 1921, που προέβλεπε σημαντικές φοροαπαλλαγές για το μεγάλο κεφάλαιο (ο αριθμός των ανωνύμων εταιριών ήταν το 1924 130.

Συγκέντρωναν κεφάλαια 500 εκατ. δρχ., έναντι 56 ανωνύμων εταιριών το 1917, που συγκέντρωναν 170 εκατ. δρχ., Ζολώτας 1926 σ. 108) και ο νόμος 2948 περί προαγωγής της βιομηχανίας και βιοτεχνίας το 1922. Ο τελευταίος αυτός νόμος προέβλεπε κατάργηση των δασμών για τα οικοδομικά υλικά και τις μηχανές που προορίζονταν για την ίδρυση εργοστασίων, έκπτωση στα σιδηροδρομικά τέλη για τη μεταφορά βιομηχανικών εμπορευμάτων, προτίμηση των εγχώριων βιομηχανιών στις κρατικές προμήθειες, επιπλέον φορολογικές απαλλαγές για τις ανώνυμες εταιρίες και τέλος την ίδρυση τεχνικών και επαγγελματικών σχολών για τη βιομηχανία.

Στο ευνοϊκό λοιπόν έδαφος για τη συσσώρευση του κεφαλαίου, που δημιούργησε η «εθνική αναδίπλωση» του 1922 και τα μέτρα του κρατικού παρεμβατισμού και μεταρρυθμισμισμού, οι ρυθμοί καπιταλιστικής ανάπτυξης θα ξεπεράσουν κάθε προηγούμενο: Η βιομηχανική παραγωγή αυξάνεται στο διάστημα 1921-1931 κατά 80%, ενώ κατά τη χρονιά της κρίσης (χρεοστάσιο), το 1932, η μείωση της παραγωγής (σε σχέση με το 1931) μόλις φθάνει το 5,71% (Παφυλάς 1934 σ. 129-146). Ο πίνακας που ακολουθεί παρουσιάζει την εξέλιξη του όγκου της βιομηχανικής παραγωγής των σημαντικότερων βιομηχανικών κλάδων κατά το διάστημα 1921-1932.

Σταθμισμένος δείκτης της βιομηχανικής παραγωγής

(Όγκος παραγωγής, 1928=100)

Έτος	Μετάλλουργ. βιομηχ.	Μηχανολογ. βιομηχ.	Οικοδομικές βιομηχ.	Κλωστο-φαντουργία	βιομηχανίες διατροφής	χημικές βιομηχ.	βιομηχ. δέρματος	βιομηχ. χαρτιού	βιομηχ. ενδυμ. καπνού	βιομηχ. ηλ ρεύμ	Γενικός Δείκτης	
1921	77,66	8,91	38,70	42,60	76,26	61,47	86,48	10,41	43,94	84,38	-	61,34
1922	64,07	11,88	44,71	151,70	73,41	65,75	124,05	19,78	34,45	92,52	70,52	
1923	63,46	34,29	50,37	44,49	74,67	59,67	114,86	19,41	62,92	75,74		62,71
1924	74,11	84,61	66,28	48,96	82,17	72,33	148,64	28,10	80,40	98,80		80,70
1925	71,98	85,18	74,09	64,64	90,15	87,24	148,64	34,33	84,49	122,23	66,66	88,89
1926	74,41	77,92	82,17	79,23	81,14	74,30	119,45	31,23	79,74	104,16	66,66	84,56
1927	76,45	92,33	82,27	87,10	93,16	98,44	119,45	57,26	91,64	101,87	83,33	94,41
1928	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1929	74,85	90,67	104,70	100,61	102,28	117,28	79,72	120,82	77,31	103,02	130,0	101,79
1930	100,53	88,14	197,22	110,33	92,40	106,43	91,42	125,09	66,74	100,43	166,66	105,28
1931	92,76	85,85	108,08	116,18	92,86	96,87	102,70	130,41	55,33	98,73	191,66	108,88
1932	93,16	71,64	108,85	120,41	81,12	83,45	83,78	128,13	44,00	92,64	200,0	102,67
% μεταβ. διάστη- μα 1931-1932	+0,44	-16,55	+0,71	+3,64	-12,64	-13,85	-18,42	-2,13	-20,48	-6,17	+4,35	-5,71

Πηγή: Παφυλάς, 1934: 146

Η βιομηχανική ανάπτυξη κατά την περίοδο που εξετάζουμε έχει ως συνέπεια τη γρήγορη μείωση των εισαγωγών βιομηχανικών προϊόντων: Ο όγκος των εισαγωγών βιομηχανικών ειδών μειώθηκε από 100 το 1928 σε 48,59 το 1933 (1931 89,71, 1932 61,44). Το 1928 οι εισαγωγές κάλυπταν 42% της εγχώριας ζήτησης για βιομηχανικά προϊόντα, το 1933 23,5% αυτής της ζήτησης (το 1938 μόλις 21%). Οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων έφτασαν το 1933 στο 6% της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής και αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από τρόφιμα και ποτά, χημικά προϊόντα και υφαντουργικά. Οι τρεις αυτοί κλάδοι παρουσίαζαν άλλωστε και τη σημαντικότερη ανάπτυξη στα πλαίσια της ελληνικής βιομηχανίας. Συγκέντρωναν το 1933 το 73% περίπου της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής: Η υφαντουργία το 30,56%, τα τρόφιμα-ποτά το 16,97% και η Χημεία το 15,03% της βιομηχανικής παραγωγής του 1933 (Παφυλάς 1934: 129-143).

2.2. Η περίοδος 1933-1940

Το 1932 επιδεινώνεται η παγκόσμια οικονομική κρίση που ξέσπασε το 1929 και φυσικά επηρέασε και την ελληνική οικονομία. Οι επιπτώσεις του 1932 πάνω στην ελληνική οικονομία θα αποτυπωθούν σε όλη την επόμενη περίοδο μέχρι την έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Το χρεοστάσιο του ελληνικού κράτους το 1932 έχει ως άμεσο αποτέλεσμα το σταμάτημα των εισαγωγών κεφαλαίου με τη μορφή κρατικών δανείων και συνακόλουθα τη ριζική επιδείνωση του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας. Θεσμοθετούνται τότε μέτρα για τον ριζικό περιορισμό των εισαγωγών και πρώτα από όλα ποσοτώσεις για τα περισσότερα εισαγόμενα είδη. Ήδη το 1934 ο όγκος των εισαγωγών μειώνεται κατά 65% σε σύγκριση με τις εισαγωγές του 1931. Το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας βασίζεται κυρίως στις συμφωνίες κλήριγκ, γεγονός που μετατρέπει τη Γερμανία, που επίσης βάσιζε το εξωτερικό της εμπόριο στο κλήριγκ, στον πρώτο εμπορικό εταίρο της χώρας. Οι ελληνικές εξαγωγές προς τη Γερμανία αποτελούσαν το 1932 το 14% των συνολικών ελληνικών εξαγωγών, ενώ το 1938 το 40% (Βεργόπουλος 1978: 36). Ταυτόχρονα το 1932 καταργούνται οι σταθερές ισοτιμίες της δραχμής, που υποτιμάται στο διάστημα 1932-38 κατά 600% ως προς το χρυσό φράγκο.

Σ' αυτό το ιδιαίτερα προστατευτικό πλαίσιο, ο ελληνικός καπιταλισμός επιδεικνύει πολύ ψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης.

Σύμφωνα με στοιχεία της Κοινωνίας των Εθνών, η ελληνική βιομηχανική παραγωγή αυξάνεται στο διάστημα 1928-38 κατά 68%, επιτυγχάνει δηλαδή τους ψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης στον κόσμο μετά τη Σοβιετική Ένωση (αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής στο ίδιο διάστημα κατά 87%) και την Ιαπωνία (73%) (Βεργόπουλος 1978: 36). Οι ελληνικές εξαγωγές αυξάνονται κατά την περίοδο 1928-1938 κατά 16%, κυρίως λόγω της αύξησης των εξαγωγών προς τη Γερμανία (κατά 359%), την Ιταλία (κατά 34%), τις ΗΠΑ (κατά 90%), τη Γιουγκοσλαβία (κατά 7.600%) και τη Ρουμανία (κατά 225%).

Στον βιομηχανικό τομέα, αυξάνει στο διάστημα 1920-29 ο αριθμός των επιχειρήσεων κατά 82% (61.485 επιχειρήσεις το 1929) και κατά 25% την περίοδο 1930-40. Πάνω από τις μισές επιχειρήσεις που λειτουργούσαν το 1940 είχαν ιδρυθεί λοιπόν μετά το 1920. Η βιομηχανική απασχόληση αυξάνεται με ανάλογους ρυθμούς: 154 χιλιάδες απασχολούμενοι στη βιομηχανία το 1920, 280 χιλιάδες το 1930 και 350 χιλιάδες το 1938. Οι εργάτες υπολογίζονται το 1938 σε 228 χιλιάδες. Η εγκαταστημένη ισχύς αυξάνει από 110 χιλιάδες HP, το 1920 σε 230 χιλιάδες HP, το 1930 και 277 χιλιάδες HP το 1938. Η συμμετοχή του δευτερογενή τομέα στον ΑΕΠ ήταν το 1938 18,6%, του πρωτογενή 34,3% και του τριτογενή 47,1% (Μπαμπανάσης 1986 σ. 99). Οι εξαγωγές του 1938 αποτελούνταν κατά 23,9% από τρόφιμα, 57,7% από ποτά και καπνό, 9,3% από πρώτες ύλες, 6,3% από έλαια και λίπη, 3,2% από χημικά προϊόντα, 3,3% από βιομηχανικά είδη

ταξινομημένα κατά πρώτη ύλη και 0,3% από μηχανήματα και υλικό μεταφορών (Μπαμπανάσης 1986 σ. 48).

Η καπιταλιστική ανάπτυξη ολόκληρης της μεσοπολεμικής περιόδου συνοδεύεται από τη συνεχή επιδείνωση της θέσης της εργατικής τάξης. Στο διάστημα 1922-35 αυξάνουν οι τιμές καταναλωτή κατά 207%, ενώ οι μέσοι μισθοί μόλις κατά 83%. Η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνει την περίοδο 1928-1938 κατά 43% ενώ οι μέσοι μισθοί κατά 24%. Ο αριθμός των ανέργων αυξάνει από 75 χιλιάδες το 1928 σε 237 χιλιάδες το 1932, για να μειωθεί και πάλι σε 150 χιλιάδες το 1935 (Βεργόπουλος 1978: 92-93 και Μπαμπανάσης 1986: 243).

Οι ψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και κυρίως της βιομηχανίας έχουν ως συνέπεια τη γρήγορη αύξηση των ξένων άμεσων επενδύσεων (αλλά και των δανείων) στην ελληνική βιομηχανία, στον ηλεκτρισμό, την υδροδότηση κ.λπ. Η αξία των ιδιωτικών δανείων από το εξωτερικό προς την ελληνική βιομηχανία υπολογίζεται για την περίοδο 1924-1932 σε 108 εκατ. δολάρια. Βεβαίως, αμέσως μετά μεσολαβεί το χρεοστάσιο που σταματά την εισροή κεφαλαίου από το εξωτερικό. Οι εισαγωγές κεφαλαίου θα ξαναρχίσουν και πάλι το 1935. Το μεγάλο ύψος των ελληνικών επιτοκίων (καθ' όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου παραμένουν υπερδιπλάσια των δυτικοευρωπαϊκών) και οι εξαιρετικά ευνοϊκές συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου στην Ελλάδα θα αποτελέσουν και πάλι το υπόβαθρο για τις εισαγωγές κεφαλαίων στη χώρα.

Συμπερασματικά: Το κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο της αναθεωρητικής κίνησης, οι οικονομικές συνέπειες των πολέμων, η αγροτική μεταρρύθμιση, καθώς και τα οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα της Μικρασιατικής Καταστροφής αποτέλεσαν τις βασικές προϋποθέσεις υπό τις οποίες τέθηκε σε κίνηση η μεσοπολεμική διαδικασία ραγδαίας καπιταλιστικής ανάπτυξης, και, βεβαίως, αντίστοιχα, αναδιάρθρωσης των κοινωνικών δομών και των διεθνών αρθρώσεων της χώρας στην παγκόσμια αγορά και την ιμπεριαλιστική αλυσίδα.

Κοινωνική μεταρρύθμιση, εθνική ενοποίηση και ομογενοποίηση και ταχύρυθμη καπιταλιστική ανάπτυξη αποτελούν απλώς πλευρές μιας και της αυτής κοινωνικής διαδικασίας: Της μετάβασης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στην «κοινωνική τάξη» του «καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας», δηλαδή στην «κοινωνική τάξη» του αναπτυγμένου καπιταλισμού.

Η κρίση της παγκόσμιας αγοράς των αρχών της δεκαετίας του 1930 χαλάρωσε τις παραδοσιακές μορφές της διεθνούς οικονομικής άρθρωσης της χώρας και έτσι λειτούργησε προστατευτικά για τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης και καπιταλιστικοποίησης.

Η πολιτική και οικονομική εξέλιξη στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου κάνουν φανερή τη σχετική αυτονομία των δυο διαδικασιών:

Η ταχύρρυθμη καπιταλιστική ανάπτυξη της περιόδου, η διαδικασία κάλυψης του αναπτυξιακού χάσματος από τις χώρες της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης δεν απαιτεί σε καμιά

περίπτωση την εγκαθίδρυση ενός μη κοινοβουλευτικού πολιτικού καθεστώτος, μιας «αναπτυξιακής δικτατορίας», όπως ισχυρίζονται πολλές σύγχρονες προσεγγίσεις. Στην Ελλάδα, η ταχύρυθμη καπιταλιστική ανάπτυξη αρχίζει το 1912 ή έστω (αν εξαιρέσουμε την περίοδο και τις επιπτώσεις των πολέμων) το 1922, δηλαδή 15 χρόνια πριν τη επιβολή της δικτατορίας. Είδαμε άλλωστε στα προηγούμενα ότι η μεσοπολεμική καπιταλιστική ανάπτυξη δεν παρουσιάζει κανενός είδους σημείο καμπής το 1936, ή και μετέπειτα, από τη χρονιά δηλαδή επιβολής της δικτατορίας.

Όπως παρατηρούσε και ο Σ. Μάξιμος για την περίοδο από τη Μικρασιατική Καταστροφή μέχρι το 1928:

«Περισυλλογή και ανόρθωσι. Ακριβέστερα: σταθεροποίησι. Σταθεροποίησι όχι μόνο της δημόσιας, μα της όλης εθνικής, δηλαδή, καπιταλιστικής οικονομίας. Σταθεροποίησι των ευνοϊκών για τον καπιταλισμό αποτελεσμάτων της μεταπολεμικής περιόδου. Σταθεροποίησι της κτηθείσης υπεραξίας. Και είναι μεγάλα τα αποτελέσματα αυτά, είναι έκδηλα σόλους τους τομείς της εθνικής οικονομίας. Στη βιομηχανία, στις τραπεζικές συναλλαγές, στη ναυτιλία. Η καπιταλιστική οικονομία αναπτύχθηκε στο σύνολό της. Κάτω από τις πιο “αριστερές” και κάτω από τις πιο δεξιές κυβερνήσεις. Με κοινοβούλιο ή με δικτατορία το ελληνικό κεφάλαιο “έδρασε εθνικά”, πολλαπλασίασε τις επιχειρήσεις του, ανέπτυξε τον κύκλο των εργασιών του» (Μάξιμος 1975 [1939]: 135, οι υπογρ. του συγγραφέα).

3. Η νέα «ειρηνική» εξωτερική πολιτική «ελληνοτουρκικής φιλίας»

Από το 1928 και μετά κύριο άξονα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής αποτέλεσε η προώθηση της ελληνοτουρκικής φιλίας και συνεργασίας. Για να μπορέσει να κάνει πραγματικότητα την ελληνοτουρκική προσέγγιση, η ελληνική κυβέρνηση υπό τον Βενιζέλο συμφωνεί το 1930 να καταβάλει το ελληνικό κράτος στην Τουρκία 425.000 λίρες στερλίνες ως εξισωτικό υπόλοιπο στα πλαίσια της αμοιβαίας αποζημίωσης των Τούρκων και αντίστοιχα Ελλήνων προσφύγων που εκδιώχθηκαν από την Ελλάδα και αντίστοιχα από την Τουρκία. Το αξιοπρόσεκτο στη συμφωνία αυτή είναι ότι από το 1920 και μετά εκδιώχθηκαν από την Ελλάδα μόνο 585 χιλιάδες «Τούρκοι» (μωαμεθανοί), ενώ αντίστοιχα οι Έλληνες πρόσφυγες από την Τουρκία ήταν 1,2-1,3 εκατομμύρια και κατά μέσο όρο σαφώς ευπορότεροι από τους Τούρκους πρόσφυγες.

Η βιασύνη της ελληνικής κυβέρνησης να κλείσει όλα τα ανοικτά ελληνοτουρκικά ζητήματα και να προωθήσει την ελληνοτουρκική συνεργασία είναι εύκολο να ερμηνευθεί, με βάση τα δεδομένα της διεθνοπολιτικής συγκυρίας από το 1925 και μετά:

Οι συνθήκες του Νειγύ (27-11-1919), αλλά και των Σεβρών (10-8-1920) προέβλεπαν για τη Βουλγαρία «την ελευθερίαν της οικονομικής της διεξόδου προς το Αιγαίον» (Παπαδάκης 1934:

609). Η ρύθμιση αυτή επικυρώνεται από το Πρωτόκολλο της Λωζάνης στις 24-7-1923. Η ελληνική ερμηνεία των ρυθμίσεων αυτών ήταν η εξής:

«Η Ελλάς θα παρεχώρει δια 99 έτη, εις την Βουλγαρίαν, επί της ακτής του Αιγαίου, μεταξύ Δεδέαγατς (σήμερα ονομάζεται Αλεξανδρούπολις, Γ.Μ.) και Μάκρης, μιαν λωρίδα μήκους τριών χιλιομέτρων και βάθους ενός. Η Ελληνική κυβέρνησις θα διεβίβαζεν εις διεθνή επιτροπήν [...] τα δικαιώματά της ελέγχου επί της σιδηροδρομικής γραμμής από του κατά τα ανωτέρω εδάφους μέχρι των βουλγαρικών συνόρων» (Παπαδάκης 1934: 610).

Η ρύθμιση όμως αυτή δεν εφαρμόζεται ποτέ διότι η Βουλγαρία θεωρεί ότι οι συνθήκες προέβλεπαν την επέκταση των συνόρων της μέχρι το Αιγαίο, με την προσάρτηση του Δεδέαγατς και όχι μόνο ρυθμίσεις που να εξασφαλίζουν την οικονομική της απλώς διέξοδο εκεί. Η βρετανική κυβέρνηση (ως εγγυήτρια των συνθηκών του Α΄ Παγκ. Πολέμου) τάσσεται χωρίς καμιά επιφύλαξη υπέρ της ελληνικής ερμηνείας των διεθνών συνθηκών. Η Βουλγαρία προσανατολίζεται έκτοτε προς τις Δυνάμεις που επιδίωκαν την αναθεώρηση των Συμφωνιών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, (Γερμανία, Ιταλία), στοχεύοντας στην ουσία στην εκ νέου προσάρτηση των εδαφών της δυτικής Θράκης, που κατείχε μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Τα εδάφη αυτά επιχείρησε άλλωστε να προσαρτήσει και πάλι η Βουλγαρία κατά τη διάρκεια της κατοχής της Ελλάδας (1941-44).

Η βουλγαρική απειλή καθιστούσε λοιπόν επιτακτική την ελληνοτουρκική προσέγγιση, η οποία θα επικυρωθεί τελικά με τη «*Συνθήκη φιλίας, ουδετερότητας, διαλλαγής και διαιτησίας*» του 1930, το *Σύμφωνο* του 1933 (που προέβλεπε και την αμοιβαία εγγύηση των κοινών συνόρων των δυο κρατών) και τέλος τη *Συμπληρωματική συνθήκη* του 1938, «η οποία προέβλεπε ότι σε περίπτωση επίθεσης μιας ή περισσοτέρων δυνάμεων εναντίον ενός από τα συμβαλλόμενα μέρη, το άλλο ήταν υποχρεωμένο να εξασφαλίσει την ουδετερότητά του» (Βερέμης 1986: 59).

Η βουλγαρική απειλή, ο προσανατολισμός της Βουλγαρίας προς τις αναθεωρητικές Δυνάμεις (Γερμανία, Ιταλία), αλλά και δευτερευόντως η όξυνση των σχέσεων της Ελλάδας με την Αλβανία και την Ιταλία, λόγω του «Βορειοηπειρωτικού» (βλ. παρακάτω), εξηγούν τον σταθερό προσανατολισμό της Ελλάδας προς τους δυτικούς Συμμάχους, εγγυητές των συμφωνιών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Η ελληνική εξωτερική πολιτική παρουσιάζει και στο ζήτημα αυτό ένα σταθερό προσανατολισμό, παρά τις όποιες εσωτερικές πολιτικές μεταβολές. Την πολύ απλή, αλλά και προφανή αυτή πραγματικότητα δυσκολεύονται να κατανοήσουν μόνο οι οπαδοί της θεωρίας της «εξάρτησης». Τα απλουστευτικά σχήματα της ιδεολογίας τους, τους οδηγούν να θεωρήσουν τον

Μεταξά, λόγω της φασίζουσας ιδεολογίας του («γερμανόφιλος δικτάτορας»), ως εκφραστή της «εξάρτησης» της Ελλάδας από τη Γερμανία, ενώ πάλι ο βασιλιάς θεωρείται «πράκτορας» των Άγγλων (από τους ίδιους συνήθως ανθρώπους που το 1914-18 τον ήθελαν «πράκτορα» των Γερμανών). Άλλοι πάλι, πιο «θεωρητικοί» θα υποστηρίξουν για μια ακόμα φορά ότι η ελληνική αστική τάξη είχε διασπαστεί σε μια μερίδα εξαρτημένη από την Αγγλία και μια μερίδα εξαρτημένη από τη Γερμανία. Η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό των Συμμάχων ήταν, σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, το αποτέλεσμα της υπερίσχυσης της αγγλόφιλης μερίδας της αστικής τάξης, την οποία πολιτικά εκπροσωπούσε ο βασιλιάς. Η αριστερή ιδεολογία πλησιάζει ορισμένες φορές υπερβολικά προς την επιστημονική φαντασία.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ολόκληρη την περίοδο 1936-1939 το ΚΚΕ θεωρεί ότι η δικτατορία του Μεταξά χαλκεύει την «εξάρτηση» της Ελλάδας από τον Άξονα:

«Τους έφθασαν τέσσερες μήνες για να μετατρέψουν την Ελλάδα σε φέουδο του γερμανικού φασισμού» (*Ριζοσπάστης* 25-12-36.) «Μέσα σ έναν χρόνο ο μοναρχοφασισμός ξεπούλησε τη χώρα στον γερμανικό χιλιερισμό» (12.9.37). «Η Ελλάδα κάτω από τη μονορχοφασιστική διακυβέρνηση απειλείται να μετατραπεί ολοκληρωτικά σε προτεκτοράτο των γερμανοϊταλών φασιστών και όργανο στην εξυπηρέτηση των πολεμικών κατακτητικών σκοπών τους» (26.2.38). «Ο Μεταξάς ο αρχικατάσκοπος του φασιστικού άξονα στην Ελλάδα» (20.4.39).

Το 1940, για να δικαιολογήσει το ΚΚΕ την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό των συμμάχων είναι υποχρεωμένο να οδηγήσει στα άκρα τον πολιτικό ιδεαλισμό της προβληματικής του για να την εξάρτηση:

«Μόλις ο Μεταξάς αντιλήφθηκε πως οι Αγγλογάλλοι χρειάζονταν να παίξουν και το πόνι της Ελλάδας στο σκάκι τους, ανησύχησε μήπως απαιτούσαν από τον πράχτορά τους Γλύξμπουργκ να τους εξασφαλίσει μια κυβέρνηση με άλλα πρόσωπα, της απόλυτης εμπιστοσύνης τους. Έτρεξε λοιπόν να προλάβει ενδεχόμενη αντικατάστασή του κ' έθεσε στη διάθεσή τους τη χώρα μας» (Ανακοίνωση της «Παλαιάς Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ», *Ριζοσπάστης* 20.4.40. Όλα τα αποσπάσματα αναδημοσιεύονται στα *Επίσημα Κείμενα* του ΚΚΕ, τόμος 4ος).

Μέσα στο ίδιο περίπου σκεπτικό, ο Άγγελος Ελεφάντης (1976: 149-220) θα ερμηνεύσει ως εξής τον ελληνοϊταλικό πόλεμο (βλ. και παρακάτω), ο οποίος ξέσπασε ως γνωστόν σε μια εποχή που στην Ελλάδα κυβερνούσε ο γερμανόφιλος Μεταξάς: «Όσο για τους γερμανόφιλους, με πρώτο τον Μεταξά, δεν ήταν αναγκαστικά και ιταλόφιλοι» (Ελεφάντης 1976: 211). Λες και ο πόλεμος, τα διεθνή στρατιωτικά μπλοκ, οι επιδιωκόμενες εδαφικές προσαρτήσεις και τα πολεμικά μέτωπα δεν

ήταν παρά ένα επιτραπέζιο παιδικό παιχνίδι. Όμως στα ζητήματα αυτά θα επανέλθουμε παρακάτω, όταν θα αναφερθούμε στην «αλυτρωτική» στρατηγική του ελληνικού κράτους.

4. Η εθνική ομογενοποίηση και το ζήτημα των Σλαβομακεδόνων

Όπως ήδη συζητήσαμε στο προηγούμενο Σεμινάριο, η Μικρασιατική Καταστροφή αποτέλεσε την αφετηρία για την τελική επίλυση του εθνικού ζητήματος στις περιοχές της Μακεδονίας και της Δυτ. Θράκης που περιήλθαν στην Ελλάδα μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και τη Συνθήκη των Σεβρών του 1920. Με βάση την ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία, που επικυρώθηκε και με τις Συνθήκες του 1923-24 ανάμεσα στις 2 χώρες, το ελληνικό κράτος μπόρεσε για πρώτη φορά να επιβάλει μια ελληνική πληθυσμιακή πλειοψηφία σ' όλες τις ελληνικές νέες χώρες, σ' όλες δηλαδή τις περιοχές που προσαρτήθηκαν στο διάστημα 1912-1919 από την Ελλάδα.

Το εθνικό πρόβλημα στις περιοχές αυτές ήταν μέχρι το 1922 συνάρτηση δύο παραγόντων.

α) Σε όλες σχεδόν τις βόρειες και ανατολικές περιοχές των νέων χωρών που προσάρτησε η Ελλάδα, ο πληθυσμός ήταν στη μεγάλη του πλειοψηφία οθωμανικός (βλ. παρακάτω).

β) Από τον χριστιανικό πληθυσμό της Μακεδονίας ένα σημαντικό ποσοστό μιλούσε τη Σλαβομακεδονική διάλεκτο και ένα μεγάλο τμήμα του μάλλον δεν είχε αναπτύξει κανενός είδους εθνική συνείδηση κατά την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων και των προσαρτήσεων. Δεν εντασσόταν δηλαδή ο πληθυσμός αυτός (που στα επόμενα θα τον ονομάζουμε σχηματικά σλαβομακεδονικό πληθυσμό) σε κανένα από τα υπαρκτά βαλκανικά έθνη της εποχής (ελληνικό, βουλγαρικό, σερβικό, μακεδονικό κ.λπ.), ούτε είχε ήδη αναπτύξει μια δικιά του εθνική συνείδηση και φυσιογνωμία. Γινόταν έτσι αντικείμενο διεκδίκησης από τα εθνικά βαλκανικά κράτη και κυρίως, κατά την εποχή αυτή, από την Ελλάδα και τη Βουλγαρία, που θεωρούσαν τους σλαβόφωνους πληθυσμούς ως τμήμα του δικού τους εθνικού χώρου. Η προσπάθεια αυτή εθνικού προσεταιρισμού του σλαβομακεδονικού πληθυσμού αποτελούσε βεβαίως στοιχείο και μέσο για τις εδαφικές διεκδικήσεις κάθε χώρας.

Θα αφήσουμε κατ' αρχήν κατά μέρος το ζήτημα των οθωμανικών πληθυσμών της Μακεδονίας και της Θράκης, ζήτημα στο οποίο αναφερθήκαμε στο προηγούμενο Σεμινάριο, και θα ασχοληθούμε διεξοδικότερα με το ζήτημα των σλαβομακεδονικών πληθυσμών, επειδή είναι και το πιο περίπλοκο.

Την περίοδο που εξετάζουμε, η πλειοψηφία των σλαβομακεδονικών πληθυσμών δεν στρατεύεται σε κάποιο εθνικιστικό κίνημα για δημιουργία ανεξάρτητου μακεδονικού κράτους, αλλά οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί αποτελούν αντικείμενο διεκδίκησης από τη μεριά των βαλκανικών

κρατών και ιδίως την Ελλάδα και τη Βουλγαρία. Ήταν όμως ορατή η τάση μιας μερίδας των πληθυσμών αυτών να αυτοοριστούν ως Βούλγαροι.³ (Για μια συζήτηση σχετικά με τη μακεδονική εθνική συνείδηση, βλ. Λιθοξόου 1991, 1992, 1993).

Από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι την εποχή που εξετάζουμε η Μακεδονία και η Θράκη αποτελούσαν λοιπόν επίδικο αντικείμενο διεκδίκησης κατά κύριο λόγο από την Ελλάδα και τη Βουλγαρία. Είδαμε άλλωστε στο κεφάλαιο αυτό ότι ο ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός, που οξύνεται από την υπογραφή των Συνθηκών του Αγίου Στεφάνου και του Βερολίνου (1878) και μετά, υπονομεύει κάθε περιθώριο για μια βαλκανική συνεργασία και οδηγεί τελικά στις αρχές του αιώνα στον ελληνοβουλγαρικό ακήρυχτο πόλεμο των κομιτάτων στη Μακεδονία, η οποία ανήκε ακόμα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Είδαμε ακόμα, ότι με την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η ελληνική κυβέρνηση υπό τον Βενιζέλο ήταν πρόθυμη να κάνει μια υποχώρηση προς τις βουλγαρικές διεκδικήσεις στη Μακεδονία, παραχωρώντας στη Βουλγαρία την Καβάλα, ώστε να εξασφαλίσει η Ελλάδα τα βαλκανικά σύνορά της και να μπορέσει να πραγματοποιήσει τα επεκτατικά της σχέδια στη Μ. Ασία. Βέβαια, το γεγονός αυτό, μαζί με το ότι στις συνθήκες του 1912 που προηγήθηκαν του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου έμεινε ανοιχτό το ζήτημα της διανομής της Μακεδονίας και της Θράκης (πράγμα που θα ήταν αδιανόητο αν επρόκειτο για μια περιοχή με σαφή εθνικά χαρακτηριστικά) αποτελούν χαρακτηριστικές ενδείξεις της εθνολογικής ασάφειας που επικρατούσε στις ελληνικές νέες χώρες: τόσο λόγω της έντονης παρουσίας του μουσουλμανικού πληθυσμιακού στοιχείου, όσο και λόγω της αντίστοιχης έκτασης του εθνικά ακαθόριστου σλαβομακεδονικού πληθυσμού.

Η ακριβής έκταση του σλαβομακεδονικού πληθυσμού στις ελληνικές νέες χώρες δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί. Εφόσον το ελληνικό κράτος θεωρούσε τους Σλαβομακεδόνες Έλληνες, δεν τους καταχωρούσε, φυσικά, σε ξεχωριστές στατιστικές. Όλοι οι Χριστιανοί Ορθόδοξοι κάτοικοι των νέων χωρών είχαν βεβαίως το δικαίωμα να δηλώσουν ότι κατείχαν μια εθνικότητα διαφορετική από την ελληνική, ότι ήταν επομένως Σέρβοι, ή Βούλγαροι, ή Αλβανοί, ή Ρουμάνοι. Στην περίπτωση αυτή ήταν όμως υποχρεωμένοι να μεταναστεύσουν μέσα σε ένα καθορισμένο χρονικό διάστημα για τη χώρα εθνικότητάς τους. Τυχόν εξαιρέσεις, που καθορίζονταν από διεθνείς Συνθήκες ή διακρατικές συμφωνίες, δεν αφορούσαν πάντως παρά σχετικά περιορισμένους

³ Η μη ισχυρή παρουσία σλαβομακεδονικής εθνικής συνείδησης, συνάγεται και από το ότι η Γιουγκοσλαβία, που από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά υποστηρίζει διεθνώς την ύπαρξη του μακεδονικού έθνους, το 1918 είχε συγκροτηθεί ως «Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων», χωρίς να θέτει κανέναν είδους ζήτημα μακεδονικού έθνους και θεωρώντας απλώς ότι οι πληθυσμοί που μιλούσαν σλαβομακεδόνικα στη Γιουγκοσλαβία ανήκαν στο σερβικό έθνος.

αριθμούς αλλοδαπών. Με βάση αυτές τις ρυθμίσεις, όλοι οι Σλαβομακεδόνες των νέων χωρών λογίζονται και προσμετρώνται από το ελληνικό κράτος ως Έλληνες.

Για τον αριθμό και τη γεωγραφική συγκέντρωση των Σλαβομακεδόνων η ελληνική βιβλιογραφία έχει, έτσι, να προσφέρει αποσπασματικά μόνο στοιχεία, που και αυτά όμως υπόκεινται στο φιλτράρισμα της ελληνικής εθνικής πολιτικής.

Έτσι για παράδειγμα στην προπαγανδιστική μπροσούρα του βενιζελικού υποστρατήγου Κ.Ι. Μαζαράκη-Αινιάν (ο οποίος συμμετείχε ενεργά και στο κίνημα του 1909), που κυκλοφόρησε το 1919 υπό τον τίτλο *Η λύσις του Βαλκανικού Ζητήματος* διαβάζουμε:

«Τέσσερες κύριαι γλώσσαι ομιλούνται εν τη χώρα ταύτη (εννοεί τη Μακεδονία, Γ.Μ.): Η Ελληνική, η Τουρκική, το Μακεδονικό ιδίωμα, και το Βλαχικόν. Αι ανωτέρω γλώσσαι δεν ομιλούνται πάσαι εις κεχωρισμένον διαμέρισμα, εκτός της Ελληνικής προς τα νότια υπό συμπαγούς πληθυσμού αμιγούς. [...] Εις την πόλιν του Μοναστηρίου, του Κρουσόβου προς Βορράν και ιδία εν τω ορεινώ διαμερίσματι Περιστερί μεταξύ Μοναστηρίου Κορυτσάς μέχρι της γραμμής της Πίνδου ομιλείται η Κουτσοσλαυική ως επί το πλείστον [...] Εν τω διαμερίσματι Φλώρινα - Βιτώλια - Περγεπέ - Βελέσσα [...] η ομιλουμένη γλώσσα είναι η Σερβική ή Βουλγαρική. Μεταξύ Γενιτσών και Γευγελής ομιλείται το Μακεδονικόν ιδίωμα προσομοιάζον τη Βουλγαρική, όπερ όμως ομιλείται και παρ αυτών των Κουτσοβλάχων της Καρατσόβας (Δούμνιτσα, Όστανη, Λουγουντζά κ.λπ.). Εν τω διαμερίσματι Σερρών-Δράμας διακρίνομεν χωρία τινά μόνον της πεδιάδος Σερρών και προς βορράν Σερρών-Δράμας άλλα ομιλούντα την Μακεδονικήν. Εις όλην την άλλην χώραν, ιδία δ' εις τας πόλεις και κωμοπόλεις και προς νότον, ομιλείται αποκλειστικώς η Ελληνική (Σέρραι, Δράμα, Σαρμουσακλή, Τσατάλτζα και όλαι αι πόλεις εν τη ζώνη ταύτη)» (Μαζαράκης-Αινιάν 1919: 16.)

Αξίζει να σημειώσουμε τον διαχωρισμό που κάνει ο συγγραφέας (1919) ανάμεσα στο «μακεδονικό ιδίωμα» και τη «βουλγαρική γλώσσα». Βεβαίως δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τα στοιχεία αυτά παρατίθενται, το 1919, κυρίως για να ενισχύσουν την ελληνική διπλωματική και διεθνή προπαγανδιστική δραστηριότητα ενόψει της Συνθήκης των Σεβρών (1920), με κύριο στόχο την υποτίμηση της βουλγαρικής εθνικής παρουσίας και της βουλγαρικής γλώσσας. Με τα στοιχεία αυτά επιδιώκεται δηλαδή να θεμελιωθούν θέσεις όπως:

«γενικώς εν τη ελληνική νυν Μακεδονία οι ομιλούντες την ελληνικήν ήσαν πολυαριθμότεροι των ομιλούντων το μακεδονικόν ιδίωμα, και μεταξύ των τελευταίων πάλιν οι πλείστοι είχαν ελληνικόν αίσθημα» (Μαζαράκης-Αινιάν 1919: 24). «Ο Ελληνισμός, απαρτιζόμενος εκ 10.000.000 - 12.000.000, έχει δικαιώματα ισχυρά επί της Ανατολής. Οι Βούλγαροι μη υπερβαίνοντες τα 3.500.000 έχουν επαρκείς ευφόρους εκτάσεις να ζήσουν και να αναπτυχθούν» (όπ. π.: 37).

Το μέγεθος της λαθροχειρίας καθίσταται πρόδηλο από το γεγονός ότι σύμφωνα με την απογραφή του 1928, δηλαδή μετά την ανταλλαγή πληθυσμών, οι κάτοικοι της Ελλάδας ήταν 6.205.000 άτομα (Σβορώνος 1934: 224). Την ίδια εποχή ο πληθυσμός της Βουλγαρίας ήταν 5.590.000 άτομα.

Δεν έχουμε την πρόθεση να διερευνήσουμε εδώ τη θέση ότι οι σλαβικοί πληθυσμοί της Μακεδονίας ήταν αριθμητικά λιγότεροι από τον αντίστοιχο ελληνικό πληθυσμό. (Αναλυτικά βλ. Τάσος Κωστόπουλος (2007), *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης, 1912-1922*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, ιδίως σσ.: 157 επ. Επίσης, Τάσος Κωστόπουλος (2001), *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Αθήνα, εκδ. Μαύρη Λίστα). Εντούτοις, παραμένει επίσης πέρα από κάθε αμφιβολία, ότι με το να θεωρούνται ως Έλληνες όσοι Σλαβομακεδόνες δεν εγκατέλειψαν τη χώρα μετά τις ελληνικές προσαρτήσεις, μπήκε σε κίνηση ο βίαιος εξελληνισμός τους: Εφόσον οι πληθυσμοί αυτοί δεν «επέλεξαν» το δρόμο της μετανάστευσης, όπως οι Βούλγαροι, οι Τούρκοι και οι Σέρβοι, θα έπρεπε να συμπεριφέρονται ως αυτό που «ήταν»: Έλληνες. Να μιλούν έτσι πρώτα απ' όλα ελληνικά (ακόμα και μέσα στην οικογένεια, ο χωροφύλακας φρόντιζε γι αυτό). Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Νότια Ελλάδα, όπου δεν ετίθετο κανενός είδους ζήτημα διεκδίκησης εδαφών από κάποια ξένη χώρα, οι αλβανικής καταγωγής πληθυσμοί διατήρησαν μέχρι και σήμερα την πολιτιστική τους ταυτότητα ως Αρβανίτες, διατήρησαν επίσης ως ένα βαθμό και το γλωσσικό τους ιδίωμα.⁴

Η πολιτική της εθνικής ομογενοποίησης που ασκήθηκε στη Μακεδονία επιδίωκε να ξεριζώσει τη γλωσσική και πολιτιστική ιδιομορφία των σλαβόφωνων πληθυσμών. Ο εξελληνισμός αλλά και η εξώθηση σε μετανάστευση λειτούργησαν συστηματικά. Τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι μειώθηκαν σημαντικά οι σλαβικοί πληθυσμοί της Ελλάδας τόσο κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, όσο και με το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Για τους σλαβομακεδονικούς πληθυσμούς πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως επίσης κατά τη διάρκεια της Κατοχής και του

⁴ «Τι νομίζετε ότι ευρίσκεται εις τα περίχωρα της Επιδάουρου Λιμηράς; Αρβανίτας! Πληθυσμός ολοκλήρων χωρίων αλβανομαθείς. Ιδίως εις τα χωρία Καταβόθρας και Συκέαν. Παρά τα βουνά μάλιστα του Ζάφακος [...] απλούται ο ομώνυμος δήμος, τέλεον αλβανόφωνος. Ωστε βλέπετε ότι η αλβανική παίρνει και δίνει ου μόνον εις τα νησιά Ύδραν, Σπέτσας και το Κρανίδι με τους γύρω δήμους του, αλλά και εις πολλά άλλα της Πελοποννήσου κέντρα, ως και εις νήσους των Κυκλάδων, την Άνδρον φερ' ειπείν, και εις την Εύβοιαν και Στερεάν ακόμη. Ενδείξεις όλαι αυταί της στενωτάτης μεταξύ Αλβανών και Ελλήνων φυλετικής συγγενείας. Και σημειώσατε ότι εις τα χωρία αυτά μ' ενθουσιασμόν την ομιλούν οι χωρικοί, εκτός των οποίων και πολλοί των Μολάων κάτοικοι την γνωρίζουν, μη υπολειπομένου και του εξόχου πολιτευτού και πρώην υπουργού κ. Κ. Παπαμιχαλοπούλου» (Γ. Π. Παρασκευόπουλος 1896, *Ταξίδια ανά την Ελλάδα*, : 83-84).

Εμφυλίου, αλλά και μετέπειτα βλ. Ερμής: «Να Γκραντάτς πούκαϊα, να Γκουμέντσα σλούσαϊα. Οι Σλαβομακεδόνες πριν τον πόλεμο» <https://greekcivilwar.wordpress.com/2018/07/14/gcw-1585/> και Ερμής: «Οι Σλαβομακεδόνες στην Κατοχή και τον Εμφύλιο», <https://greekcivilwar.wordpress.com/2019/01/21/gcw-1597/#more-17147>

Η επίσημη ελληνική εκδοχή σχετικά με τον αριθμό των Σλαβομακεδόνων που παρέμειναν στην Ελλάδα μετά τις ανταλλαγές πληθυσμών είναι ότι πρόκειται για 80 χιλιάδες άτομα.

Ο Αλέξανδρος Α. Πάλλης, Γενικός Γραμματέας της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (1916-18), και αργότερα μέλος της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών της Συνθήκης της Λωζάνης (1924-25), στις «στατιστικές» του οποίου αναφερθήκαμε (Πάλλης 1934: 408), εκθέτοντας αυτή την επίσημη εκδοχή παραδέχεται συγχρόνως ότι οι πληθυσμοί αυτοί κάθε άλλο παρά είχαν ελληνική εθνική συνείδηση:

«Τα εναπομείναντα εις την Μακεδονίαν ξένα στοιχεία, δια τα οποία δύναται να λεχθεί ότι δεν απέκτησαν *ακόμη* πλήρως ελληνικήν εθνικήν συνείδησιν, είναι τα εξής: α) Περί τους 80.000 σλαυόφωνοι, εκ των οποίων οι πλείστοι κατοικούν εις την Δυτικήν και Κεντρικήν Μακεδονίαν (επαρχίας Εδέσσης, Κοζάνης, Φλωρίνης και Καστοριάς), ελάχιστοι δε εις την Ανατολική Μακεδονίαν (επαρχίας Σερρών, Σιδηροκάστρου και Δράμας). β) Περί τους 70.000 ισπανόγλωσσοι Ισραηλίται, εκ των οποίων περί τας 65.000 είναι κάτοικοι της πόλεως Θεσσαλονίκης [...] γ) 1-2.000 ρουμανίζοντες Κουτσόβλαχοι. δ) Μερικαί χιλιάδες Αρμενίων [...] ε) Περί τους 300 Αλβανοί Μουσουλμάνοι» (Πάλλης 1934: 408, οι υπογρ. δικές μου, Γ.Μ.)

Η δυσκολία πάντως καταγραφής του ακριβούς αριθμού των σλαβομακεδόνων συνδέεται με το γεγονός ότι, παρά αυτές τις αποσπασματικές αναφορές, στις ελληνικές στατιστικές οι εν λόγω πληθυσμοί προσμετρώνται στους Έλληνες.

Ο Πάλλης (1934) χρησιμοποιεί για την εθνική συνείδηση των Σλαβομακεδόνων ήπιες εκφράσεις όπως «δεν απέκτησαν *ακόμη* πλήρως ελληνικήν εθνικήν συνείδησιν». Αντίθετα, μια ανέκδοτη έκθεση από το αρχείο Ι. Μεταξά, «Περί της συναισθηματικής, γλωσσικής κ.λπ. καταστάσεως των Σλαυοφώνων Μακεδόνων», με ημερ. 5.5.1936, είναι περισσότερο αποκαλυπτική:

«Η εσωτερική των ισχυρά συνοχή και προσήλωσις εις την Βουλγαρικήν ιδέαν [...], η αγνωμοσύνη και η αποστροφή των προς παν το Ελληνικόν, [...] η εμμονή των Σλαυοφώνων εις τας από 10ετίας καταργηθείσας παλαιάς σλαυϊκάς τοπωνυμίας [...] παρέχουσι εις τους επισκεπτομένους τα μέρη ταύτα εντυπώσεις κάθε άλλο παρά Ελληνικάς [...]. Ελέχθη επανειλημμένως [...] ότι οι πρόσφυγες μετέβαλον τελείως την όψιν της Μακεδονίας. Τούτο δεν είνε αληθές, όσον αφορά τουλάχιστον τας περιφερείας

Εδέσσης, Αλωπίας, Γιαννιτσών, Γουμενίτσας, Φλωρίνης και Καστοριάς, διότι οι πρόσφυγες εγκατεστάθηκαν συμπαγώς κυρίως εις τας πόλεις, ενώ οι ανά την ύπαιθρον διασπαρέντες είνε ασυγκρίτως ολιγώτεροι των Σλαυοφώνων» (παρατίθεται στο Λιθοξόου 1993: 33-34).

Επισημαίνουμε ότι η Έκθεση αυτή, αναπαράγοντας παλαιότερες, κατατάσσει τους σλαβόφωνους πληθυσμούς στην «βουλγαρική [εθνική] ιδέα», ενώ ήδη από την εποχή της εξέγερσης του Τλιντεν (1903) και μετά καταγράφεται επίσης και η «μακεδονική [εθνική] ιδέα». Όμως, ό,τι στον Μεσοπόλεμο μπορεί να περιγραφεί ως «μακεδονικό» ή «σλαβομακεδονικό» στοιχείο, διατηρεί στην πλειοψηφία του περισσότερο «εθνοτικά» και λιγότερο εθνικά (εθνικιστικά) χαρακτηριστικά (βλ. το Σεμινάριο III). Δηλαδή, δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία για την ανάπτυξη, την περίοδο αυτή του Μεσοπολέμου, ενός μακεδονικού εθνικιστικού κινήματος (της στράτευσης των λαϊκών μαζών στην προοπτική και το όραμα ενός ανεξάρτητου μακεδονικού κράτους), αλλά καταγράφεται μάλλον μια «αμυντική στάση» του μη-ανήκειν στο ελληνικό έθνος. Υπάρχουν αντίθετα πολλές μαρτυρίες για τον προσανατολισμό μιας μερίδας των πληθυσμών αυτών προς τον βουλγαρικό εθνικισμό, τη βουλγαρική εθνική (αλυτρωτική) δράση.⁵

⁵ «[Στην Κατοχή ...] οι Βούλγαροι ξεκίνησαν αμέσως τη δική τους προσπάθεια, επιχειρώντας στο πολιτικό πεδίο με μια επιτροπή, η οποία προσπαθούσε να συσπειρώσει τους βουλγαρίζοντες, στη γιουγκοσλαβική και την ελληνική Μακεδονία. [...] Πιο αποτελεσματική ήταν η δράση της Οχράνα, που σημαίνει ασφάλεια και της Βουλγαρικής Λέσχης, στη Θεσσαλονίκη»

- Τι ήταν αυτή η λέσχη;

- Ένα σωματείο που ιδρύθηκε τον Μάιο του 1941 και είχε στόχους τη μόρφωση, την εκπαιδευτική δράση και την αλληλοβοήθεια των μελών της. Τα οποία έπρεπε να είναι Βούλγαροι, γεννημένοι στη Μακεδονία ή Βούλγαροι μακεδονικής καταγωγής. Λειτουργήσαν γραφεία της Λέσχης και σε Έδεσσα, Φλώρινα και Καστοριά [...]. Σε πρακτικό επίπεδο, όσοι γραφόντουσαν έπαιρναν τρόφιμα και μπορούσαν να επισκέπτονται τις περιοχές της βουλγαρικής ζώνης σε Ελλάδα και Γιουγκοσλαβία. [...] Και όλοι είχαν μια αίσθηση ασφάλειας απέναντι σε Ιταλούς και Γερμανούς, με τις βουλγαρικές ταυτότητες που τους έδιναν.

- Έγιναν πολλοί μέλη της Λέσχης;

- Ναι. Κάθε καρδιάς καρδί, ακόμα και Πελοποννήσιοι. Στα σλαβόφωνα χωριά η εγγραφή στη Λέσχη φανέρωσε μια τριχοτόμηση. Μαζί με την κλασική διαίρεση σε ελληνόφωνες και βουλγαρόφωνες εμφανίστηκαν κι αυτοί που δήλωναν Μακεδόνες και, όπως ήταν επόμενο, κάθε μια από τις άλλες δυο πλευρές προσπαθούσε να τους προσεταιριστεί. [...] Σ' αυτή τη φάση οι Βούλγαροι κέρδισαν πόντους αφού οι σύμμαχοί τους απελευθέρωσαν τους αιχμαλώτους πολέμου και περισσότερους από χίλιους τετρακόσιους Σλαβομακεδόνες που βρισκόντουσαν στη φυλακή ή την εξορία. Μεταξύ τους ήταν και είκοσι επτά στελέχη του ΚΚΕ.

- Και ο Ανδρέας Τζήμας, ο μετέπειτα Σαμαρινιώτης του ΕΛΑΣ;

Ο Ερμής επιβεβαίωσε» (Ερμής, : «Οι Σλαβομακεδόνες στην Κατοχή και τον Εμφύλιο», όπ.π., η έμφαση προστέθηκε).

Χαρακτηριστικές είναι οι μαρτυρίες του Δημητρίου Λουκάτου, μετέπειτα καθηγητή Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, μέσα από το βιβλίο του *Οπλίτης στο αλβανικό μέτωπο. Ημερολογιακές σημειώσεις 1940-41*, για την περίοδο μετά τη γερμανική εισβολή στην Ελλάδα, τον Απρίλιο 1941. Αρχικά σχετικά με τις φιλοβουλγαρικές (και φιλοκατοχικές) εκδηλώσεις κατοίκων της ελληνικής Μακεδονίας:

«Τρίτη 15 Απριλίου 1941 [...] Η κόρη της κυράς, που με φιλοξενεί [στο Άργος Ορεστικό, ΓΜ], έρχεται πεταχτή και χαρούμενη. “Πες μου μια λέξη γερμανική”. “Τι να την κάνης”. “Να χαιρετήσω τους Γερμανούς”. Δεν της απαντώ. Την ακούω που τρέχει να μαζέψη λουλούδια, να τα προσφέρει, λέει, στους αξιωματικούς. Η μάννα της μου φέρνει καφέ. Με παρηγορεί και μου λέει: “Παιδί μου, ό,τι μπορέσατε εκάματε”. Μου μιλάει, σαν τρίτος παρατηρητής, κι όχι σαν Ελληνίδα. Τούτα τα μέρη, εδώ πάνω, δεν έχουνε παλιά παράδοση λευτεριάς. Πάντα ήτανε κάτω από κάποιον. Φοβάμαι και πως τους Έλληνες, έτσι για ξένους τους είχανε... Οι Γερμανοί μπήκανε. Ακούω τον θόρυβο των αυτοκινήτων και της μοτοσυκλέτας τους. Το φωνάζουν και τα παιδιά. Προβαίνω στην πόρτα, για να δω. Ο τοπικός πληθυσμός τους έχει κυκλώσει, και τους κοιτάζει φιλικά, μαζί και δουλικά. Από δύο μπαλκόνια βλέπω κι όλες υψωμένες δύο γερμανικές σημαίες. Πότε, κι όλες, τις κρέμασαν;» (όπ.π.: 330).

«Παρασκευή 18 Απριλίου 1941 [...] Μπαίνουμε στο μεγάλο χωριό. Το λένε Σκλήθρο. Μας απογοητεύει ό,τι βλέπουμε. Οι χωριάτες φοράνε τα καλά τους, είναι μαζεμένοι στα μαγαζιά, και μας κοιτάνε μ’ εχθρικότητα. Στα μπαλκόνια κυματίζουν γερμανικές σημαίες, κόκκινες. Σ’ ένα ακόμα, μια Βουλγαρική. Μας κάνει εντύπωση. Ένας φαντάρος μάς εξηγεί, πως ετούτοι εδώ πάνω είναι βουλγαρόφωνοι. Και ακόμα κάτι πιο εχθρικό: Γυρεύουν να μας γδύσουν» (όπ.π.: 340-341).

«Σάββατο 19 Απριλίου 1941 [...] Αριστερά μου, ένα άλλο χωριό, ο Αετός. Σ’ αυτό έχουν καταυλισθή οι Γερμανοί [...] Οι Αετιώτες είναι βουλγαρόφωνοι, και είναι πολύ ευχαριστημένοι από την τροπή των πραγμάτων» (όπ.π.: 345).

«Κυριακή 27 Απριλίου 1941 [...] Στον Αετό, [...] ο παπάς, λέει, έψαλε σήμερα βουλγαρικά τη Λειτουργία, και σήκωσαν στην πλατεία Βουλγαρική σημαία» (όπ.π.: 348).

Αντίθετα, πιο ουδέτερα «ανθελληνική» ήταν η στάση όσων αυτοορίζονταν ως Μακεδόνες:

«Τρίτη 15 Απριλίου 1941 [...] Τρέχω, σκύβοντας, κατά την παρέα. Προφτάνω να βλέπω στον δρόμο μου, σκορπισμένο καταγής, στρατιωτικό υλικό σε αφθονία. Φυσίγγια δεσμίδες, караβάνες, παγούρια και... όπλα. Αυτό δεν το περίμενα. Ανεβαίνω στον βράχο. “Βρε παιδιά! Ποιος παράτησε κάτω τα όπλα;” “Εμείς τα χαρίζουμε στο ποτάμι”. Το γέλιο τους μου δίνει στα νεύρα. Άλλο να βλέπης τον φαντάρο αναγκασμένο, κι άλλο να παίρνη προδοτική πρωτοβουλία. “Από πού είστε;” τους ρωτώ. Είναι όλοι “Μακεδόνες”. Η πατρίδα τους, λέει, τώρα πια, πάθηκε από τους Γερμανούς. Δεν υπάρχει

λόγος να πολεμήσουμε για την Παλιά Ελλάδα. Εγώ, που είμαι Παλιοελλαδίτης, ας τρέξω πίσω από τον στρατό» (Λουκάτος 2001: 326)

5. Ελληνοϊταλικός πόλεμος και αυτρωτισμός: το ζήτημα της «Βορείου Ηπείρου».

Ο έντονος ελληνοϊταλικός ανταγωνισμός χρονολογείται τουλάχιστον από τους βαλκανικούς πολέμους. Μετά την «ιταλική ενοποίηση» (1871), η Ιταλία αναπτύσσει τα δικά της «μεγαλοϊδεατικά» οράματα, στα οποία περιλαμβάνονται και όλα τα εδάφη που στο παρελθόν ανήκαν στο κράτος της Βενετίας, όπως η Ιστρία, η Δαλματία, η Αλβανία, τα Ιόνια Νησιά κ.ά. Με τους βαλκανικούς πολέμους, μεγάλο μέρος της ιταλικής Μεγάλης Ιδέας ακυρώθηκε. Όχι όμως ολοκληρωτικά.

«Η ενόχλησις της Ιταλίας εκ της ελληνικής νίκης κατεφάνη εκ της αντιδράσεώς της, ενώ συνεχίζετο ακόμη ο πόλεμος. Όταν κατά την άνοιξιν του 1913 τα ελληνικά στρατεύματα εις την Ήπειρον προήλαυναν προς βορράν, μεράλληλον κίνησιν των υπό τον Σπυρομήλιον σωμάτων της Χιμάρας, η Ιταλία ηξίωσε παρά της Ελλάδος να μη καταληφθή ο Αυλών. Εις το ιταλικόν διάβημα διεφαίνετο η απειλή πολέμου. Εις αυτό ωφείλετο τότε η μη κατάληψις του σημαντικού τούτου λιμένος υπό του ελληνικού στρατού» (Διονυσίου Α. Κοκκίνου (1945), *Οι δύο πόλεμοι 1940 - 1941. Η πολιτική, διπλωματική και στρατιωτική ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου*, Αθήναι, εκδοτική εταιρία «Ο Πλάτων»: 67).

Ο ελληνοϊταλικός ανταγωνισμός οξύνεται ακόμα περισσότερο καθώς η Ιταλία προσαρτά το 1912 τα Δωδεκάνησα, τα οποία η Ελλάδα διεκδικεί για τον εαυτό της, αλλά και μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν η Ιταλία προσαρτά μεν τις ακτές της Αιτάλειας, η Ελλάδα όμως παίρνει τη μερίδα του λέοντος (1920 Συνθήκη των Σεβρών) στην οποία περιλαμβάνονταν και τα αλβανικά εδάφη της λεγόμενης «Βορείου Ηπείρου».

Στις 6 Απριλίου του 1939 η Ιταλία ζήτησε από την Αλβανία να «ενωθεί» μαζί της και μετά την άρνηση του Αλβανού βασιλιά Αχμέτ Ζόγου κατέλαβε σχεδόν αμαχητί την Αλβανία μέχρι τις 12 Απριλίου 1939. Ο Αχμέτ Ζόγου, μαζί με τον Πρωθυπουργό και μέλη της αλβανικής κυβέρνησης κατέφυγαν στην Ελλάδα, ενώ η Αλβανία συγχωνεύθηκε με την Ιταλία που ανακηρύχθηκε αυτοκρατορία και ο Ιταλός βασιλιάς Βίκτωρ Εμμανουήλ στέφτηκε βασιλιάς και της Αλβανίας (καθεστώς «προσωπικής ένωσης»). Οι αλβανικές ένοπλες δυνάμεις εντάχθηκαν στον ιταλικό στρατό.

Μετά τις εξελίξεις αυτές, αλλάζει το στρατιωτικό δόγμα της Ελλάδας, που μέχρι εκείνη τη στιγμή προσανατολιζόταν στην άμυνα στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα.

«Τον Μάιο καταρτίστηκε Σχέδιο Εκστρατείας που πήρε την ονομασία IB [Ιταλία-Βουλγαρία, ΓΜ] και λάμβανε υπόψη του [...] την πιθανότητα να χρειαστεί η Ελλάδα να αγωνιστεί σε δύο διαφορετικά μέτωπα ταυτόχρονα» (Ανθστης(ΦΠΖ) Θεοφάνης Βλάχος, «Η Μάχη για την Απελευθέρωση της Κορυτσάς και Ανώτερη Στρατιωτική Διοίκηση Κορυτσάς», http://www.army.gr/sites/default/files/h_maxh_apeleytherosh_korytsas_anoterh_strat_dioikhsh.pdf)

Μετά το ιταλικό τελεσίγραφο της 28/10/1940 και την εισβολή του ιταλικού στρατού στο ελληνικό έδαφος, ελληνικός στρατός, έχοντας την εμπειρία των επιθετικών (κατακτητικών) πολέμων της περιόδου 1912-1922 (βαλκανικοί πόλεμοι, εκστρατείες στην Ουκρανία και τη Μικρά Ασία) απέκρουσε την ιταλική επίθεση και πέρασε στην αντεπίθεση.

Καίτοι οι Ελλάδα δεν ανήκε στις «αναθεωρητικές δυνάμεις» του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, εκμεταλλεύθηκε αμέσως τη θετική έκβαση του πολέμου, για να ικανοποιήσει το αλυτρωτικό σχέδιο προσάρτησης της λεγόμενης «Βορείου Ηπείρου».

Ο ελληνικός στρατός προέλασε μέχρι τα σύνορα του 1913, καταλαμβάνοντας όλη τη λεγόμενη «Βόρειο Ηπειρο», η οποία ετέθη υπό ελληνική διοίκηση.

«Η πόλη της Κορυτσάς περιήλθε τις απογευματινές ώρες της 22ης Νοεμβρίου κάτω από ελληνική διοίκηση για τρίτη φορά από το 1912. Σε χρόνο ρεκόρ, ο πρώτος Έλληνας φρούραρχος της πόλης, Αντισυνταγματάρχης Πεζικού Δημήτριος Θεοδωράκης, τύπωσε και τοιχοκόλλησε παντού προκήρυξη γραμμένη στα ελληνικά και στα αλβανικά στην οποία αναφερόταν ότι: “Εν Ονόματι του Βασιλέως των Ελλήνων Γεωργίου του Β΄ και της Ελληνικής Κυβερνήσεως. Ανακηρύσσω αύθις τήν πολιν Κορυτσάς Ελευθέραν και καλώ τον λαόν αυτής υποταγην είς τους Ελληνικούς Νομούς”. Το ελληνικό κράτος, έχοντας τη σχετική πείρα από προηγούμενους πολέμους, έθεσε άμεσα, στις 22 Νοεμβρίου, την Κορυτσά στην υπαγωγή της Στρατιωτικής Διοικήσεως Κοζάνης, ενώ 5 μέρες αργότερα, στις 27 Νοεμβρίου, με διαταγή του Αρχιστρατήγου Παπάγου συγκροτήθηκε η Στρατιωτική Διοίκηση Κορυτσάς (ΣΔΚ). Αυτή θα περιελάμβανε οποιαδήποτε τμήμα του εχθρικού εδάφους θα περιερχόταν στη κατοχή του ΤΣΔΜ [Τμήματος Στρατιάς Δυτικής Μακεδονίας] ενώ Στρατιωτικός Διοικητής Κορυτσάς ορίστηκε ο Υποστράτηγος Παπαδόπουλος Τηλέμαχος. Στις 10 Δεκεμβρίου, ιδρύθηκε στην Κορυτσά έκτακτο Στρατοδικείο με πρόεδρο τον Συνταγματάρχη Χωροφυλακής Ντάκο Γεώργιο ενώ την ποινική αγωγή θα ασκούσε ο Στρατιωτικός Διοικητής Κορυτσάς. Στις 14 Δεκεμβρίου η ΣΔΚ αναβαθμίστηκε σε Ανώτερη Στρατιωτική Διοίκηση Κορυτσάς (ΑΣΔΚ) και τέθηκε στην υπαγωγή της η νεοσυσταθείσα Στρατιωτική Διοίκηση Αργυροκάστρου (ΣΔΑ)

[...] οι κρατούμενοι στις φυλακές Κορυτσάς θα μεταφέρονταν στη Λαμία. [...]

Αξιοσημείωτο είναι ότι αυτό ήταν σε γενικές γραμμές και το βορειότερο σημείο της Ηπείρου που

έφτασε ο Ελληνικός Στρατός και κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο τον Μάρτιο του 1913» (Θεοφάνης Βλάχος, όπ.π.: 12-15).

Η αντίθεση του πληθυσμού στις περιοχές που κατέλαβε ο ελληνικός στρατός διασκεδάστηκε από το γεγονός ότι δεν καταγράφηκε το φαινόμενο των μαζικών βιασμών που συχνά συνοδεύει τους κατακτητικούς πολέμους:

«[...] είχε δημιουργηθεί μια θετική εντύπωση για τα ελληνικά στρατεύματα λόγω του ότι σεβάστηκαν απόλυτα την οικογενειακή τιμή των κατοίκων» (όπ.π.),

ενώ επίσης για την άμβλυνση της δυσφορίας του ντόπιου πληθυσμού, που στην πλειοψηφία τους ήταν μωαμεθανοί,

«προτεινόταν και μια ηθική συνδρομή της Τουρκίας με την αποστολή προσώπων που είχαν τη δυνατότητα να επηρεάσουν τον μουσουλμανικό πληθυσμό» (όπ.π.).

Όταν ο ελληνικός στρατός έφτασε στα βόρεια σύνορα της «Βορείου Ηπείρου» σταμάτησε την προέλασή του και άρχισε να κλείνει τα σύνορα αυτά με αγκαθωτό συρματόπλεγμα. Ο Δημήτριος Λουκάτος γράφει:

«Κυριακή 2 Μαρτίου 1941 [...] Είμαστε εδώ, στην πιο προχωρημένη θέση του Μετώπου, με επιθετικές διαθέσεις, κι όμως οχυρωνόμαστε; Αυτό είναι, λοιπόν, το “θα τους πετάξουμε στη θάλασσα ως το Πάσχα;” [...] Μια πελώρια κουλούρα σύρμα αγκαθωτό, τυλιγμένο σε ξύλινο καρούλι, βάρους ως 30 οκάδων, γιομάτη λάσπη, είναι προωρισμένη για μένα και το Πέσιο, έναν συνάδελφο δεκανέα, από τη Νάουσα. [...] Όσο μου είναι δυνατό, συλλογίζομαι, με οίκτο, το χάλι μας, που τόσοι άνθρωποι αγκομαχάμε ν’ ανεβάσουμε σ’ ένα άγνωστο σημείο τόσα χιλιόμετρα σύρμα, να φράξουμε βράχους και χερσότοπους [...]» (Δημήτριος Σωτ. Λουκάτος, *Οπλίτης στο αλβανικό μέτωπο. Ημερολογιακές σημειώσεις 1940-41*, εκδ. Ποταμός, Αθήνα 2001: 178-79).

Υποστηρίζεται συχνά ότι η νίκη του ελληνικού στρατού ήταν το αποτέλεσμα του φρονήματος των φαντάρων που είδαν τον πόλεμο ως μια αφορμή πάλης εναντίον του φασισμού. Αυτό δεν είναι ακριβές. Το φρόνημα ενός στρατού είναι στην καλύτερη περίπτωση η αναγκαία, όχι όμως και η ικανή συνθήκη ενός νικηφόρου πολέμου. Ο (κάθε) στρατός είναι ένας ιεραρχικός καταναγκαστικός μηχανισμός, ο οποίος με βάση την αρχή της «διαταγής» αφήνει ελάχιστα περιθώρια αυτενέργειας

στα κατώτερα κλιμάκιά του. Πάμπολλες αφηγήσεις, όπως αυτή του Δημητρίου Λουκάτου, δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία περί αυτού:

«6 Μαρτίου 1941 [...] Ο λοχίας Γανδάς είναι 35 χρονών νοικοκύρης, ευκατάστατος, από την Αρδέα. Φιλότιμος κι εργατικός. Ο Ταγματάρχης του έχει, από μέρες, αναθέσει να συγκεντρώσει συνεργείο από χωριάτες, να κόβουν ξύλα για τα συρματοπλέγματα στο βουνό. Σήμερα ο Γανδάς δεν πρόφτασε να 'χη ετοιμάσει τους καταλόγους και ο Ταγματάρχης του απαιτεί να τους έχει σε μία ώρα ... “Δεν είναι εύκολο, κ. Ταγματάρχα”. Ο Ταγματάρχης τον αρχίζει, αντί γι' απάντηση, στα χαστούκια. Εκεί μπροστά μας και μπροστά στους χωριάτες, τους Αλβανούς. “Να, να να, παλιοτόμαρο! Κοπρόσκυλο!” [...] Σκέφτομαι πως οι αξιωματικοί και η συμπεριφορά τους, εκπροσωπούνε, για τους φαντάρους, όλο το πνεύμα της πατρίδας, και τους δείχνουν άμεσα την αμοιβή που περιμένουν, για τις θυσίες τους» (Λουκάτος, όπ.π.: 192).⁶

Στην προέλαση του ελληνικού στρατού στην Αλβανία αντιτάχθηκε το ΚΚΕ. Με την έναρξη της ιταλικής επίθεσης, στις 31/10/1940, κυκλοφορεί το γνωστό 1^ο γράμμα του Νίκου Ζαχαριάδη όπου σημειώνεται: «Στον πόλεμο αυτό που τον διευθύνει η κυβέρνηση Μεταξά, όλοι μας πρέπει να δόσουμε όλες μας τις δυνάμεις, δίχως επιφύλαξη».⁷ Όταν όμως αρχίζει η ελληνική προέλαση στην Αλβανία, η «Παλιά Κεντρική Επιτροπή», το μόνο ελεύθερο καθοδηγητικό κέντρο του ΚΚΕ με τον Νίκο Πλουμπίδη, κυκλοφόρησε ένα «Μανιφέστο» με ημερομηνία 7/12/1940, στο οποίο

⁶ Το τελευταίο σχόλιο του Λουκάτου μοιάζει να επαληθεύεται λίγες μέρες αργότερα, μετά την εισβολή του γερμανικού στρατού στη Μακεδονία και την κατάρρευση του μετώπου. Οι Γερμανοί αφού αποπλίσουν τον ελληνικό στρατό, κρατούν αιχμαλώτους τους αξιωματικούς και αφήνουν ελεύθερους τους οπλίτες, που λιοδορούν τους αξιωματικούς: «15 Απριλίου 1941 [...] Δύο πελώριοι Γερμανοί, με τα περιστροφά, μας σταματάνε μέσα στο μισοσκόταδο. Τρεις τέσσαρες άλλοι, μας κάνουν έρευνα στα πράγματα που κρατάμε. Με ψάχνουνε καλά-καλά. Αν είχα τα χαρτιά, θα μου τα παίρνανε. Τους αξιωματικούς τους ξεχωρίζουν, σε ειδική στρούγγα. Τους βλέπω αυτούς, να στέκονται, με τ' αστέρια και τα διακριτικά τους μπροστά-μπροστά, και να μας κοιτάνε που περνάμε. Οι φαντάρους τους φωνάζουν περιπαικτικά: “Διατάξτε, κ. λογαχέ! Κύριε Ταγματάρχα, αύριο θα πρέπει να έχετε κόψει τα μαλλιά σας”. Εμάς μας αφήνουν και προσπερνάμε» (Λουκάτος, όπ. π.: 332).

⁷ «Ο λαός της Ελλάδας διεξάγει σήμερα έναν πόλεμο εθνικοαπελευθερωτικό, ενάντια στο φασισμό του Μουσσολίνι. Δίπλα στο κύριο μέτωπο και Ο ΚΑΘΕ ΒΡΑΧΟΣ, Η ΚΑΘΕ ΡΕΜΑΤΙΑ, ΤΟ ΚΑΘΕ ΧΩΡΙΟ, ΚΑΛΥΒΑ ΜΕ ΚΑΛΥΒΑ, Η ΚΑΘΕ ΠΟΛΗ, ΣΠΙΤΙ ΜΕ ΣΠΙΤΙ, ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΓΙΝΕΙ ΦΡΟΥΡΙΟ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ. Κάθε πράκτορας του φασισμού πρέπει να εξοντωθεί αλύπητα. Στον πόλεμο αυτό που τον διευθύνει η κυβέρνηση Μεταξά, όλοι μας πρέπει να δόσουμε όλες μας τις δυνάμεις, δίχως επιφύλαξη. Έπαθλο για τον εργαζόμενο λαό και επιστέγασμα για το σημερινό του αγώνα, πρέπει να είναι και θα είναι, μια καινούργια Ελλάδα της δουλιάς, της λευτεριάς, λυτρωμένη από κάθε ξενική ιμπεριαλιστική εξάρτηση, μ' ένα πραγματικά παλλαϊκό πολιτισμό. Όλοι στον αγώνα, ο καθένας στη θέση του και η νίκη θάνα νίκη της Ελλάδας και του λαού της. Οι εργαζόμενοι όλου του κόσμου στέκουν στο πλευρό μας».

αναφέρεται:

«Καλούμε τους πολεμιστές μας ν' αρνηθούν να πολεμήσουν περ' απ' τα σύνορα της πατρίδας μας. Τι ζητάμε στην Αλβανία; Πού μας πάνε; Ο λαός μας δε θέλει δεύτερο Σαγγάριο! [...] οι πολεμιστές μας να υποβάλουν στους αντιπάλους απέναντί τους προτάσεις ειρήνης δίχως προσαρτήσεις και αποζημιώσεις. Να παρουσιαστούν ομαδικά κ' ένοπλα στους ανωτέρους τους ζητώντας συμμετοχή στις προσπάθειές τους. Να στείλουν τηλεσίγραφο στην πουλημένη ιμπεριαλιστική κυβέρνηση ζητώντας την ειρήνη και θυμίζοντάς της πως τους κάλεσε στα όπλα μονάχα για να διώξουν από τα ελληνικά εδάφη τον ιταλό κατακτητή. Η λύση των μειονοτικών ζητημάτων ν' αφευθεί στους ίδιους τους ενδιαφερόμενους ελληνικούς κι αλβανικούς πληθυσμούς. Κι αν η κυβέρνηση αρνηθεί, σύσσωμος ο στρατός περιφρουρώντας ταυτόχρονα τα σύνορα της πατρίδας μας – να ενωθεί με το λαό για την ανατροπή της» (Μανιφέστο της «Παλιάς Κεντρικής Επιτροπής», *Το ΚΚΕ, Επίσημα κείμενα*, τόμος 5, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981: 15).

Είχε προηγηθεί το 2^ο γράμμα του Νίκου Ζαχαριάδη, στις 26/11/1940:

«Προς το λαό της Ελλάδας

Ολόκληρος ο λαός της Ελλάδας ξεσηκώθηκε σαν ένας άνθρωπος και χάλασε τα σχέδια του φασισμού. Με το αίμα του ο λαός εξασφάλισε τη λευτεριά και την ανεξαρτησία του. Έξω απ' αυτά η Ελλάδα δεν έχει καμιά θέση στον ιμπεριαλιστικό πόλεμο ανάμεσα στην Αγγλία και Ιταλία - Γερμανία. Αφού ο λαός μας υπερασπίσει αποτελεσματικά την ανεξαρτησία και την εθνική λευτεριά του, σήμερα ένα μονάχα πράγμα θέλει: Ειρήνη και ουδετερότητα με τούτους τους όρους: 1) Να ξανάρθουν τα πράγματα όπως ήταν στις 28 Οχτώβρη 1940 δίχως καμιά εδαφική - οικονομική - πολιτική ζημιά σε βάρος της Ελλάδας. 2) Οι πολεμικές δυνάμεις της Αγγλίας να φύγουν όλες απ' τα χώματα και τα νερά της Ελλάδας. Με βάση τους δύο αυτούς όρους να ζητήσουμε αμέσως απ' την κυβέρνηση της ΕΣΣΔ να μεσολαβήσει για να γίνει ελληνοϊταλική ειρήνη. Αυτό είναι σήμερα το μοναδικό εθνικολαϊκό συμφέρον. Και η πράξη έχει αποδείξει ότι μόνον η ΕΣΣΔ σήμερα έδωσε την ειρήνη και ουδετερότητα της Γιουγκοσλαβίας - Βουλγαρίας – Τουρκίας».

Στη διάρκεια της Κατοχής η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση υπέβαλλε στους Βρετανούς αλληπάλληλα υπομνήματα, με τα οποία αξίωνε την προσάρτηση της «Βορείου Ηπείρου» μετά τη νίκη των συμμάχων:

«Η επίσημη θέση της εξόριστης στο Κάιρο ελληνικής κυβέρνησης διατυπώθηκε σε τηλεγράφημα του πρωθυπουργού Εμμανουήλ Τσουδερού προς την πρεσβεία μας στο Λονδίνο: “Δι’ Αλβανίαν έχετε υπ’ όψιν ότι θα ζητήσωμεν εν καιρώ Βόρειον Ήπειρον, ήτις και εθνολογικώς και δυνάμει παλαιωτέρων

διεθνών συμφωνιών μας ανήκει” (25 Ιουνίου 1941). Σε νέο κείμενο με τον τίτλο “Υπόμνημα περί Εθνικών Αξιώσεων” στις 12 Ιουνίου 1942 ο Τσουδερός επανήλθε αναφέροντας τη Βόρεια Ήπειρο και τα Δωδεκάνησα ως “κατεχόμενο έδαφος”. Ως τα τέλη του 1942 οι Βρετανοί απέφευγαν να απαντήσουν [...] Αλλωστε σύμφωνα με καταγραφές του Τσουδερού στο Ημερολόγιό του, τόσο ο πρωθυπουργός Τσόρτσιλ όσο και ο Υπουργός Εξωτερικών Ίντεν, είχαν αφήσει στον βασιλιά Γεώργιο Β΄ να φανεί η πρόθεσή τους για απόδοση της Κύπρου, της Βορείου Ηπείρου και των Δωδεκανήσων μεταπολεμικά (καταγραφή στο Ημερολόγιο στις 3/10/1941). Αν και το Νοέμβριο φάνηκαν κάποιες τάσεις υπαναχώρησης από πλευράς Βρετανών [...] από τον Δεκέμβριο του 1942 τα πράγματα άρχισαν να αλλάζουν, καθώς ο Αμερικανός Υπ. Εξ. Cordell Hull σε δηλώσεις του προέτρεπε τους Αλβανούς να ξεσηκωθούν εναντίον των Ιταλών. [...] Σε ιδιαίτερα υψηλούς τόνους κινήθηκε ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο οποίος εξόργισε τον Ίντεν, που έδωσε εντολή στις βρετανικές μυστικές υπηρεσίες να τον απομονώσουν. Ακολούθησαν ελληνικά διαβήματα του ελληνικού Υπ. Εξ. προς το Φόρειν Όφισ (11/5/1943 και 20/6/1943) με τα οποία διαμαρτυρόταν για τις πράξεις βίας των Αλβανών εναντίον των Βορειοηπειρωτών» (Μιχάλης Στούκας, «Η Βόρεια Ήπειρος και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος», <https://www.protothema.gr/stories/article/799338/i-voreia-ipeiros-kai-o-v-pagosmios-polemos/>).

Μετά την απελευθέρωση υπήρχε στη χώρα ισχυρό κλίμα υπέρ της προοπτικής να επέμβει και πάλι ο ελληνικός στρατός στην Αλβανία για να προσαρτήσει τη «Βόρεια Ήπειρο». Στην προοπτική αυτή αντιτάχθηκε ο Ευάγγελος Αβέρωφ, μέλος τότε της Διασυμμαχικής Επιτροπής στη Ρώμη, ο οποίος με απόρρητη Έκθεση προς το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών υποστήριζε την εγκατάλειψη των οποιοδήποτε βλέψεων επί της Αλβανίας, με το επιχείρημα ότι αφενός «οι ελληνόφωνες της Αλβανίας» αποτελούν «μια αναλογία μικρά, αποκλείουσα την εθνολογικήν βάσιν των διεκδικήσεων μας» και αφετέρου, ότι μια σημαντική μερίδα τους προσβλέπει στην ενσωμάτωσή της στο νέο αλβανικό καθεστώς (Αντί, τ. 105, 12/8/1978: 12-14).

Το εθνικιστικό κλίμα στη χώρα ήταν πάντως τόσο έντονο, που αναγκάζει το ΚΚΕ να δηλώσει την 1^η/6/1945 ότι, καίτοι αντιτίθεται στη στρατιωτική επέμβαση στην Αλβανία, αν η Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ πάρει διαφορετική απόφαση, «είναι έτοιμο να δεχτεί και να πραγματοποιήσει την άποψη εκείνη [...] για το Βορειοηπειρωτικό, που θα διατυπώσει η πλειοψηφία του»:

«Το ΚΚΕ αποκρούει μια άμεση κατάληψη της Βορείου Ηπείρου από τον ελληνικό στρατό, γιατί αυτό θα μας έμπλεκε σε τυχοδιωκτικές περιπέτειες και γιατί αυτό αντίκειται προς τις αποφάσεις των τριών μεγάλων συμμάχων μας, που διακήρυξαν ότι κάθε εδαφική μεταβολή θα λυθεί ειρηνικά στο Συνέδριο της Ειρήνης. Το ΚΚΕ διακήρυξε πάντα ότι υπάρχει άλυτο το Βορειοηπειρωτικό ζήτημα. Το ζήτημα αυτό έχει το δικαίωμα και πρέπει να το λύσει λεύτερα ο βορειοηπειρωτικός λαός. Αυτός θα εκφραστεί πού θα πάει και τι θα κάνει. Η αντιπροσωπεία του ΚΚΕ στην Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ δηλώνει ακόμα: Για να εξασφαλίσει τη δημοκρατική ενότητα, το ΚΚΕ είναι έτοιμο να δεχτεί και να

πραγματοποιήσει την άποψη εκείνη του δημοκρατικού κόσμου για το Βορειοηπειρωτικό, που θα διατυπώσει η πλειοψηφία του. Αν η πλειοψηφία αυτή, αποφανθεί για μια άμεση στρατιωτική κατάληψη της Βόρειας Ηπείρου από τον ελληνικό στρατό, το ΚΚΕ θα διατυπώσει τις αντιρρήσεις του, μα θα πειθαρχήσει» (αναφέρεται σε: Γιώργος Καραγιάννης (24/1/2016), «Ο αλβανικός μεγαλοϊδεατισμός και το ζήτημα των Τσάμηδων (Ε΄)», <https://www.imerodromos.gr/tsamiko-5/>).

Παρότι οι ελληνικές κυβερνήσεις απέκλεισαν τελικώς τη λύση της στρατιωτικής επέμβασης, στις συνθήκες μάλιστα του εμφυλίου πολέμου 1946-49, διατήρησαν εντούτοις την «εμπόλεμη κατάσταση» με την Αλβανία μέχρι το 1987:

«Ουσιαστικά στις 10 Νοέμβρη του 1940 εξεδόθη το Α.Ν. 2636/10/10.11.1940, «Περί δικαιοπραξιών εχθρών και μεσεγγυήσεως εχθρικών περιουσιών», με βάση το οποίο η Ελλάδα όριζε ως εχθρικά κράτη την Ιταλία, τις κτήσεις της, τα αυτοκρατορικά της εδάφη και τις αποικίες της, όπου μέσα σε αυτά ήταν και η Αλβανία. Η εμπόλεμη κατάσταση ανάμεσα σε Ελλάδα και Αλβανία, ουσιαστικά, δεν θα τελειώσει με την λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου αλλά μόλις το 1987, όταν η Ελλάδα θα αποφασίσει την άρση της» (Αναστασοπούλου Γαρυφαλλιά, 2013, *Αλβανοί Ορθόδοξοι και Έλληνες της Αλβανίας και ο ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα: 28, https://www.hlhr.gr/wp-content/uploads/2016/12/albanoi_orthodoxoi_ellines_albanias.pdf Βλ. επίσης Λάμπρος Μπαλτσιώτης, «Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας σήμερα», http://www.latsis-foundation.org/content/actions/action_337/inline/ell/actionInline_337_55532351d72e8.pdf).